

Sectoradvies
Monumenten en archeologie

**Met
erfgoed**

**meer
ruimtelijke
kwaliteit**

**RAAD
VOOR
CULTUUR**

Voorwoord	4
1. Van monumentenzorg naar omgevingsbeleid	7
Achtergrond en context	7
Vergelijking met andere cultuursectoren	9
Korte (beleids)geschiedenis van de sector	10
2. Het monumentale ecosysteem	16
Eigenaren	16
Uitvoeringspraktijk	18
Onderwijs	19
Belangenverenigingen en koepels	20
Aanbevelingen	21
3. Erfgoed en Ruimte	24
Waarden en kennis	25
Gemeenten	28
Provincies	30
Aanbevelingen	32
4. Erfgoed en Samenleving	36
Meerstemmigheid en multi-perspectiviteit	37
Communicatie	40
Aanbevelingen	43
5. Erfgoed en Financiering	46
Publieke financiering	46
Private financieringsstromen	53
Overwegingen van de raad	55
Aanbevelingen	59
6. Aanbevelingen	64
Het monumentale ecosysteem	64
Erfgoed en Ruimte	64
Erfgoed en Samenleving	64
Erfgoed en Financiering	65

Bijlagen	66
Adviesaanvraag	67
Samenstelling commissie	78
Overzicht gesprekspartners	79
Literatuur	81
Colofon	84

Voorwoord

De erfgoedsector kende de afgelopen jaren een grote dynamiek: het denken over erfgoed, de omgang ermee, de inwerkingtreding van de Erfgoedwet, de voorbereidingen voor de Nationale Omgevingsvisie en de aankomende Omgevingswet, transities, verduurzaming en 'Erfgoed telt', om enkele onderwerpen te noemen. Er gaat veel goed en er is behoorlijk wat geld beschikbaar. Een sectoradvies over monumenten en archeologie, is dat dan wel nodig? Ja, toch wel.

De raad is in grote lijnen positief over de staat van de erfgoedsector. Terugkijkend zijn de bezuinigingen op cultuur grotendeels aan de sector voorbijgegaan; die heeft een groot draagvlak, zowel publiek als politiek, en in de cultuursector is dat een luxepositie. Daarnaast kunnen we constateren dat het grootste deel van de monumenten in Nederland er, dankzij de inzet van eigenaren, wettelijke bescherming, beleid en het daaraan gekoppelde financieel instrumentarium, goed bijstaat.

Dit is een mooie uitgangspositie om de volgende stap te zetten. Tegelijkertijd onderkent de raad dat er op een aantal deelgebieden ontwikkelingen zijn die niet altijd bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit of duurzame instandhouding. Wanneer we de grote lijn verlaten en inzoomen op een aantal monumenttypen, dan blijkt het daar minder goed te gaan. Ook met de cultuurlandschappen gaat het minder vanzelfsprekend goed dan met gebouwde en archeologische monumenten, terwijl zij juist de basis en verbindende factor vormen bij ruimtelijke kwaliteit. ^[1]

Kijkend naar de aankomende Omgevingswet met de omgevingsvisies, wordt van de sector ook een volgende stap verlangd: een bredere blik en een andere houding, waarbij erfgoed gezien wordt als een van de dragers van onze ontwikkeling als samenleving. Daarbij komen vragen op die voorbijgaan aan objecten en terreinen aan sich. Want hoe verbind je erfgoed aan andere disciplines, om samen de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren? Hoe zorg je voor bewustwording en krijg je een goede kennisinfrastructuur? Hoe breng je die publieke verankering tot stand? Of: hoe versterk je het culturele leven, met een logische verbinding tussen erfgoed en andere cultuursectoren? Ondanks een algemeen positief beeld van de erfgoedsector ziet de raad ook een hobbelig terrein. Achteroverleunen is geen optie.

De laatste decennia zien we een vermaatschappelijking van erfgoed en ruimte. De erfgoedpraktijk is aan het veranderen en dat is niet alleen in Nederland het geval. ^[2] Participatie en draagvlak zijn eenvoudigweg niet meer weg te denken als voorwaarde voor een duurzame omgangsvorm met erfgoed. Daarnaast laten kunstenaars en ontwerpers erfgoed leven en maken zij het voor een breed publiek toegankelijk. In de Delhi Declaration on Heritage and Democracy, waarmee ICOMOS haar General Assembly in India in december 2017 afsloot, wordt gesteld dat erfgoed een fundamenteel recht en verantwoordelijkheid van ons allen is. ^[3] Dit

komt aardig overeen met het ideaalbeeld voor de omgang met erfgoed dat tijdens een bijeenkomst in de aanloop naar dit advies werd geschetst: over tien jaar is erfgoed en de waarde ervan gemeengoed, wordt het breed gedragen waardoor de continuïteit van het behoud is geborgd en is er een grotere betrokkenheid van de samenleving. Over tien jaar is erfgoed toegankelijker voor publiek en is er een open dialoog over de waarde ervan. Er ontstaat een concert van meerdere stemmen, van verschillende partijen en posities, waarin kennis en reflectie op een verregaande manier worden gedeeld. Ook de overheden doen mee in deze discussie en werpen zich op als ‘matchmaker’ voor projecten of zijn een actieve partner in de PPS-constructie. ^[4]

De raad heeft gewacht met het uitbrengen van dit advies tot de behandeling van ‘Erfgoed telt’ in de Eerste en Tweede Kamer was afgerond. Dit om te voorkomen dat ons advies telkens werd ingehaald door de actualiteit. Dat gebeurt misschien alsnog, want de ontwikkelingen volgen elkaar in rap tempo op. Maar een sectoradvies wordt ook gemaakt om de stand van zaken in kaart te brengen, terug te blikken en lange lijnen uit te werpen die niet meteen politiek-bestuurlijke consequenties zullen hebben.

De raad heeft ervoor gekozen om zich te richten op thema’s die met name de monument- en archeologiesector aangaan, maar ziet dit niet los van de waardevolle cultuurlandschappen als onderlegger. Het Nederlandse cultuurlandschap is immers het grootste en oudste erfgoed dat we hebben. Vooruitlopend op onze bevindingen kunnen we al stellen dat er voldoende kennis en financiële middelen in de sector beschikbaar zijn, maar dat zij zich niet altijd op de juiste plek bevinden. Hierdoor worden kansen gemist om de ruimtelijke kwaliteit te versterken. De raad verkent de mogelijkheden hoe dit kan worden verbeterd en gaat daarbij verder in op de kennisinfrastructuur van ruimtelijk beleid, op het contact met de samenleving en op de financiën.

De raad dankt de commissie die dit advies heeft voorbereid:

Jaap ‘t Hart (voorzitter), Martin van Bleek, Yttje Feddes, Arna Mačkić, Hans Renes, Ben Verfürden en Anja van Zalinge. Hun inbreng, inspiratie en tijd waren cruciaal. De raad draagt de verantwoordelijkheid voor het advies.

Marijke van Hees, voorzitter

Jakob van der Waarden, directeur

1

In 'Verbindend landschap' uit 2016 adviseerde de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) om aan dit onderwerp aandacht te besteden in de Nationale Omgevingsvisie. De Rli constateert dat de bescherming van de culturele waarden van landschappen niet goed is geregeld. Daarnaast speelt het feit dat cultuurlandschappen geen privaat maar publiek goed zijn waardoor mensen minder geneigd zijn zich daar (financieel) voor in te zetten. In 2012 werd het landschap gedecentraliseerd naar provincies en gemeenten.

2

Karakterschetsen.
Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte.
2013

3

Daaraan werd toegevoegd dat erfgoed het startpunt is van een betekenisvolle en eerlijke toekomst die diversiteit, sociale betrokkenheid, gelijkheid en rechtvaardigheid viert en veiligstelt.

4

Expertmeeting governance en regelgeving.
5 oktober 2017

1. Van monumentenzorg naar omgevingsbeleid

Achtergrond en context

In dit advies beschrijven we de stand van zaken in de monumenten- en archeologiesector en formuleren we een aantal beleidsaanbevelingen. Het advies maakt deel uit van een reeks sectoradviezen die de raad in de periode november 2017 – maart 2019 heeft uitgebracht.

Dit advies maakt formeel geen deel uit van de verkenningaanvraag ‘Cultuurbeleid 2021 en verder’ van toenmalig minister Bussemaker. Zij schreef daarin dat de sector monumenten en archeologie een eigen dynamiek kent en een wettelijk stelsel; de Erfgoedwet en de aankomende Omgevingswet. Zij kondigde aan dat “er een aparte adviesaanvraag zal worden voorgelegd over de herijking van het stelsel voor monumentenzorg en archeologie. Deze zal ook ingaan op de professionele organisaties voor monumentenbehoud als beherende instanties.”

Advies ‘Brede blik op erfgoed’

De aparte adviesaanvraag die in 2017 aan de raad werd voorgelegd, betrof niet zozeer een herijking van het stelsel voor monumentenzorg en archeologie, maar de invloed van transities op erfgoed en vice versa. De raad werd samen met de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur gevraagd hierover advies te geven. Dit resulteerde in het gezamenlijke advies ‘Brede blik op erfgoed. Over de wisselwerking tussen erfgoed en transities in de fysieke leefomgeving’. De raden pleitten ervoor bij erfgoed niet alleen naar het monument zelf te kijken, maar vooral naar de betekenis en de toegevoegde waarde ervan voor de omgeving. Verschuif de focus, kortom, van gebouw naar gebruiker en gebied.

De insteek van ‘Brede blik op erfgoed’ was agenderend en het erfgoedbeleid werd bekeken vanuit één perspectief: de aankomende transities. Hierdoor zijn andere belangrijke onderwerpen buiten beschouwing gelaten. De raad brengt nu ook een sectoradvies over monumenten en archeologie uit, omdat hij over de volle breedte van zijn werkgebied wil kunnen adviseren. In dit advies brengen we de huidige stand van zaken in kaart, geven we aan waar het goed en minder goed gaat, welke ontwikkelingen worden verwacht, hoe de sector kan worden versterkt en welke onderdelen in de sector moeten worden gekoesterd, gestimuleerd of bijgestuurd.

Tegelijkertijd gaat het ook over de verantwoordelijkheid van het Rijk en over de langere termijn: wat is er nodig? De sector monumenten en archeologie heeft ook te maken met de Erfgoedwet en de aankomende Omgevingswet en Nationale Omgevingsvisie (NOVI), en er speelt een al verregaande decentralisatie: wat zijn de gevolgen en hoe geven we (of behouden we voor) monumenten een goede plek in alle ruimtelijke ontwikkelingen? Monumenten en archeologie worden bij de raad als

twee vakgebieden gezien maar als één sector opgevat, die sinds de inwerkingtreding van de Erfgoedwet ook in één wet zijn samengebracht.

‘Brede blik op erfgoed’ en dit sectoradvies zijn complementair; dat is de bedoeling. Waar ‘Brede blik op erfgoed’ twee werelden – erfgoed en omgevingsbeleid – aan elkaar koppelt, draagt het sectoradvies juist vanuit de erfgoedsector belangrijke thema’s aan.

Beleidsbrief ‘Erfgoed telt’

Parallel aan de analyse van de raad liep het beleidstraject ‘Erfgoed telt’ dat werd ingezet om te bezien of het erfgoedbeleid en het bijbehorend (financieel) instrumentarium nog voldeden. ^[1] Naast vele onderzoeken en adviezen werd ook het advies ‘Brede blik op erfgoed’ als input gebruikt voor de beleidsbrief van de minister van OCW aan de Tweede Kamer.

De brief ‘Cultuur in een open samenleving’ was een uitwerking van de plannen uit het regeerakkoord. De brief ‘Erfgoed telt’ gaat specifiek in op het erfgoedbeleid. De visie van waaruit de minister het erfgoed wil beschermen en toegankelijk wil houden, is de overtuiging dat erfgoed telt vanwege de historische waarde, de waarde voor de leefomgeving en de verbindende waarde. Geconstateerd wordt dat historische gebouwen zijn opgeknapt; de volgende stap is ze nieuw leven in te blazen, erfgoed te verbinden met grote uitdagingen in onze leefomgeving en de verbindende waarde van erfgoed te benutten.

Hoewel in ‘Erfgoed telt’ een flinke set maatregelen werd gepresenteerd met bijbehorende budgetten, spitste de discussie in het veld en in de Tweede Kamer zich vooral toe op de afschaffing van de mogelijkheid voor woonhuiseigenaren om onderhoudskosten voor rijksmonumenten fiscaal te kunnen aftrekken. Na instemming van zowel de Eerste als Tweede Kamer is per 1 januari 2019 een vervangende subsidieregeling beschikbaar voor particuliere eigenaren van rijksmonumenten met een woonfunctie: de Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten. ^[2]

De raad is in grote lijnen positief over de beleidsbrief. Met ‘Erfgoed telt’ zet de minister een aantal goede stappen en maakt ze veel partijen in de sector blij met extra geld. Dat biedt ruimte voor een meer structurele stap. Want hoewel ‘Erfgoed telt’ een aantal knelpunten verzacht of verhelpt, gaan die vooral over gebouwde monumenten en worden voor archeologie en cultuurlandschap weinig structurele oplossingen geboden. We zien ‘Erfgoed telt’ dan ook als een opmaat naar beleid voor de langere termijn, waar verbindingen worden gemaakt, zowel beleidsmatig als projectmatig. In dit advies willen we daarvoor de contouren schetsen en daaraan aanbevelingen verbinden.

‘Erfgoed telt’ is ook de reactie van de minister op ons advies ‘Brede blik op erfgoed’. De verwijzing ernaar bleek direct in de zinsnede dat “[...] een bredere blik op ons erfgoed gewenst is: een blik die het erfgoed verbindt met de toekomst door oude gebouwen een nieuw leven te geven, door vanuit creativiteit het erfgoed te verbinden met onze leefomgeving en door de verbindende kracht van erfgoed te benutten.” We lezen daarin de drie thema’s terug die de raad in zijn advies noemde: van gebouw naar gebruik, van object naar omgeving en van collectie naar connectie.

Deze brede opvatting ondersteunt de raad van harte. Des te opmerkelijker vindt hij het in de beleidsbrief het behoud van gebouwde monumenten leidend is. Dat komt op de raad wat statisch over, terwijl er, juist nu de collectie er goed bijstaat, ruimte is voor dynamiek en een bredere inbedding. In dit advies zoeken we de verbinding daartussen.

Werkwijze raad

Voor dit sectoradvies heeft de raad gebruikgemaakt van de expertise van de commissie, van onderzoeken van onder andere de Boekmanstichting, van expertmeetings (zowel voor dit traject als voor het advies ‘Brede blik op erfgoed’) en van de verschillende onderzoeken die gepubliceerd zijn in de aanloop naar of na publicatie van ‘Erfgoed telt’.

Vergelijking met andere cultuursectoren

Ten aanzien van monumenten en archeologie heeft de raad een specifieke adviesrol bij zowel de beoordeling van aanvragen voor erkenning als professionele organisatie voor monumentenbehoud (POM) als bij aanwijzingsprogramma's. Sinds een aantal jaar is er een terughoudend aanwijzingsbeleid; de meeste rijksmonumenten wijst de minister van OCW daarom aan op grond van een door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voorbereid aanwijzingsprogramma. De meest recente aanwijzingsprogramma's waren de Wederopbouwperiode 1940 – 1958, de Wederopbouwperiode 1959 – 1965 en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. In het kader van mogelijk nieuwe aanwijzingsprogramma's worden verkenningen uitgevoerd naar de periode Post '65, militair en herdenkingserfgoed en archeologie. Momenteel ligt het Aanwijzingsprogramma Houten Huizen Nieuwe Hollandse Waterlinie voor advies bij de raad.

Cultuurdoelstellingen

Deze adviesrol staat los van de taken die de raad heeft in het kader van de Wet op het specifiek cultuurbeleid.^[3] Omdat in deze wet een duidelijke omschrijving van algemene doelstellingen van cultuurbeleid ontbreekt, heeft de raad in ‘Cultuur voor stad, land en regio’ vier doelstellingen geformuleerd, waarin in zijn ogen het cultuurbeleid idealiter zou moeten voorzien:

1. Creatief talent is in staat zich optimaal artistiek te ontplooien.
2. Iedereen in Nederland, ongeacht leeftijd, culturele achtergrond, inkomen of woonplaats, heeft toegang tot cultuur.
3. Er is een pluriform aanbod van cultuur, waarin het bestaande wordt gekoesterd en het nieuwe wordt omarmd.
4. Er is een veilige haven voor cultuur, waar kritische reflectie kan plaatsvinden op de samenleving en haar burgers, zonder ten prooi te vallen aan beknotting van vrijheid of censuur.

De vier cultuurdoelstellingen van de raad passen niet naadloos op de erfgoedsector, maar met een beetje goede wil zijn ze er wel naar te vertalen. De positie van monumenten en archeologie ten opzichte van de politiek is echter anders dan bij andere sectoren, zelfs bij de collega-erfgoedsectoren musea en archieven:

het Thorbecke-principe is minder aan de orde. ^[4]^[5] De minister van OCW, namens haar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) draagt zelf rijksmonumenten, zowel gebouwd als archeologisch, voor bescherming voor (weliswaar na consultatie van het veld en de raad) en wijst ze zelf aan.

Verantwoordelijkheid

Erfgoed heeft altijd een eigenaar. Hoewel duizenden mensen zich geestelijk mede-eigenaar van een monument kunnen voelen en er zelfs sprake is van collectief bezit, ligt het juridisch eigendom ervan bij een particulier, organisatie of overheid. Tot waar de rijksverantwoordelijkheid voor erfgoed strekt, heeft de raad uiteengezet in zijn advies 'Het tekort van het teveel'. Eigenaren zijn allemaal afzonderlijk verantwoordelijk voor hun eigen monument (primaire verantwoordelijkheid); de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en de instandhouding van het totale monumentenbestand is een overheidsverantwoordelijkheid (complementaire verantwoordelijkheid). ^[6] Dit verklaart ook waarom zo'n groot deel van de in de sector omgezette middelen privaat geld is. Het Rijk ondersteunt met flinke bedragen, maar de eigenaren dragen nog altijd het meeste bij.

Een ander groot verschil is dat participatie, bezoek of toegankelijkheid, in tegenstelling tot andere sectoren, hoegenaamd geen voorwaarde is voor rijkssubsidie. Instandhouding van het monument – bij grote voorkeur op duurzame wijze – is de leidraad bij subsidiëring. Overigens wil de minister de toegankelijkheid van erfgoed verbeteren, wat de raad van harte ondersteunt.

Wat betekent deze positie nu voor het erfgoedbeleid in de huidige Nederlandse samenleving? In dit advies werpt de raad hierop zijn licht, maar één ding willen we direct benadrukken: een gesprek over erfgoed verengt snel naar een discussie over gebouwde monumenten. De raad benadrukt dat de sector veel breder is en dat erfgoedbeleid dat voortkomt uit een integrale, inclusieve visie op gebouwde monumenten, archeologie en cultuurlandschap de toekomst heeft. Het perspectief van de raad is de ruimtelijke kwaliteit van de fysieke omgeving, waarover door iedereen gediscussieerd kan worden.

Korte (beleids)geschiedenis van de sector

Begripsbepaling

Dit advies gaat over onroerend cultureel erfgoed. Met andere woorden: over monumenten en archeologie en hun ruimtelijke context. Wij rekenen daartoe: gebouwde, archeologische en aangelegde monumenten, stads- en dorpsgezichten en waardevolle cultuurlandschappen. ^[7] De raad volgt hiermee de definitie van cultureel erfgoed zoals die in de memorie van toelichting van de Omgevingswet is beschreven. In de Omgevingswet wordt cultureel erfgoed beperkt tot de elementen die verband houden met de fysieke leefomgeving.

Als in dit advies over 'erfgoed' wordt gesproken, wordt onroerend cultureel erfgoed bedoeld, ongeacht of dit een beschermde status heeft. ^[8]

De raad wijst hierop om het onderscheid te kunnen maken met 'roerend erfgoed', zoals (museum)collecties, interieuronderdelen, mobiel erfgoed en archieven, of tradities en gebruiken, waarvoor de term 'immaterieel erfgoed' wordt gebruikt.

Wettelijke bescherming genieten in Nederland ruim 60.000 rijksmonumenten, 56.000 gemeentelijke monumenten, enkele honderden provinciale monumenten, een kleine 500 beschermde stads- en dorpsgezichten en circa 1.450 archeologische rijksmonumenten (en een enkel provinciaal archeologisch monument). Op de werelderfgoedlijst van UNESCO staan tien Nederlandse erfgoederen, Willemstad op Curaçao meegeteld.

Erfgoedwet, en wat eraan voorafging

Op 1 juli 2016 trad de Erfgoedwet in werking. Hiermee werd bestaande wet- en regelgeving voor behoud en beheer van het cultureel erfgoed in Nederland gebundeld in één wet. Het beschermingsniveau zoals dat in de oude wetten en regelingen gold, zou worden gehandhaafd en aan de nieuwe wet werden een aantal nieuwe bepalingen toegevoegd. Samen met de nieuwe Omgevingswet (inwerkingtreding naar verwachting in 2021) maakt de Erfgoedwet integrale bescherming van cultureel erfgoed mogelijk. De Erfgoedwet verving onder andere de Monumentenwet 1988 en de Wet tot behoud van Cultuurbezit; twee wetten waarin de Raad voor Cultuur een vastgelegde adviesfunctie had. ^[9]

De bekommernis om monumenten in Nederland gaat terug tot 1874, toen na aandringen van Victor de Stuers een College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst tot stand kwam, dat zich toegede op beginnende monumentenzorg, de zorg voor de (weinig) museale collecties en het onderhoud en de stichting van rijksgebouwen. Het Rijk bepaalde wat van waarde was en waarom, vervolgens dat een object bewaard moest worden en, als dat het geval was, dat het Rijk er zich dan over ontfermde.

In de eerste helft van de twintigste eeuw was monumentenzorg vooral een zaak van het particulier initiatief. In 1899 werd de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in het leven geroepen, in 1911 Bond Heemschut, voor het behoud van bedreigde historische gebouwen, en in 1918 Vereniging Hendrick de Keyser, die zich richtte op aankoop en beheer van historische gebouwen. Voor landschappelijke gebieden werd in 1905 de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten opgericht, die gebieden kocht waarvan de natuur en het landschap bedreigd werden.

Monumentenwet

Natuur en landschap kregen eerder een wettelijke basis dan erfgoed. De Natuurschoonwet uit 1928 – vanuit erfgoedperspectief van belang in verband met landgoederen en buitenplaatsen – bestreed versnippering van natuur en landschap met fiscale maatregelen. Nederland kreeg in 1961 de Monumentenwet, vooral bedoeld om de ergste kaalslag in historische binnensteden te voorkomen die zich voltrok als gevolg van de naoorlogse drang naar vernieuwing en modernisering. Dat is laat, vooral wanneer je je realiseert dat in Frankrijk de eerste lijst met monuments historiques in 1840 voor bescherming werd vastgelegd en in het Verenigd Koninkrijk sinds 1882 wetgeving bestaat om monumenten te beschermen. De nieuwe wet voor het behoud van de cultuurhistorie resulteerde in de aanwijzing van 34.000 beschermde rijksmonumenten. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw kwamen daar stads- en dorpsgezichten bij. Eind 2018 stond de teller op 61.908 rijksmonumenten, waarvan tweederde woonhuizen. ^[10]

Grote verandering bracht de Monumentenwet van 1988. ^[11] Kern van deze wet was ‘decentralisatie’ van de verantwoordelijkheid voor erfgoed van het Rijk naar gemeenten: dichterbij ‘de burger’. De grote operaties uit de jaren na 1988 gaven daaraan invulling. Met het Monumenten Inventarisatie Project en het Monumenten Selectie Project werd de nieuwe verantwoordelijkheid geagendeerd en ingevuld. ^[12] Monumentenzorg kwam op de agenda’s van de gemeenteraden. ^[13] Gemeenten werden actiever en in hoog tempo werden gemeentelijke monumenten aangewezen, inmiddels zo’n 56.000. ^[14] Ook twee provincies (Noord-Holland en Drenthe) hebben provinciale monumenten, waaronder ook landschappelijke structuren.

In Nederland is zo vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw een landsdekkende deken ontstaan van beschermde gebouwen en objecten (rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten), beschermde bebouwde gebieden (stads- en dorpsgezichten), beschermde archeologische monumenten en, althans in naam, beschermde cultuurlandschappen, alle met cultuurhistorie als gemeenschappelijke basis. Een extra impuls werd gegeven doordat Nederland in 1994 toetrad tot het Verdrag van Granada, waarin staat dat de bescherming van het architectonische erfgoed een essentieel doel is van de ruimtelijke ordening: niet alleen bij de planologische uitwerking, maar ook bij het vormgeven aan ontwikkelingen.

Een integrale blik: van Belvedere naar Erfgoed en Ruimte

Een omslagpunt in het denken over cultureel erfgoed was de interdepartementale nota Belvedere, over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting, waaraan het stimulerings- en innovatieprogramma Belvedere (1999 – 2009) was gekoppeld. Het monumentenbeleid was tot die tijd vooral gericht op behoud. Belvedere kon ontstaan door een erfgoedbrede beweging die een andere plek voor erfgoed in de samenleving wilde: integratie en ontwikkeling in plaats van afzondering en bescherming.

Nederland stond in deze ontwikkeling niet alleen; sterker, we waren er zelfs – alweer – wat laat mee ten opzichte van landen als Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk waar ook initiatieven voor de integratie van erfgoed in ruimtelijke plannen werden ontplooid. De archeologie, een veel kleiner vakgebied dan gebouwde monumenten, ging hierin voor. Door het Verdrag van Valletta van 1992 (‘Malta’) werden de financiële en politiek-beleidsmatige verantwoordelijkheden voor een goede omgang met archeologische resten opnieuw vastgelegd, en werd de archeologie een integraal onderdeel van de ruimtelijke ordening. ^[15] ‘Behoud door ontwikkeling’ werd het adagium. De omslag naar ontwikkeling betekende dat voor een duurzame instandhouding het monument zelf niet langer het uitgangspunt was, het ging erom hoe het gebruikt kon worden. Voor gebouwde monumenten betekende het dat ze in een bredere context werden gezien; er ontstond meer ruimte om het gebouw aan te passen aan de behoefte van de gebruiker en er kwam structureel aandacht voor herbestemming.

Belvedere was een positieve impuls die veel verandering in gang heeft gezet. Het uitgangspunt is inmiddels breed omarmd door zowel erfgoedsector als maatschappij en het is inmiddels praktijk geworden dat erfgoed wordt meegenomen in bestemmingsplannen. In navolging van Belvedere kwam de beleidsnota Modernisering Monumentenzorg, waarbij in het rijksbeleid een wat behoudende

houding werd omgezet in een meer ontwikkelingsgerichte opvatting over de omgang met historische gebouwen. ^[16] Herbestemming kreeg niet alleen meer aandacht, maar nu ook meer ruimte.

De nota's laten een steeds ruimere en dynamischer interpretatie van erfgoed zien: van gebouw naar gebied, van beschermen naar ontwikkelen en steeds vaker ook met aandacht voor beleven en benutten. In 'Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte' wordt erfgoed nadrukkelijk verbonden met onderwerpen als bevolkingskrimp, energietransitie en waterveiligheid. ^[17] Deze beleidsontwikkeling heeft ertoe geleid dat cultuurhistorie wettelijk is ingebed in de ruimtelijke ordening. Hierdoor komt er ook meer ruimte voor inspraak, omdat burgers en maatschappelijke organisaties al bij de planvoorbereiding hun visie kunnen geven op het belang van cultureel erfgoed.

Omgevingswet en Nationale Omgevingsvisie

De volgende grote stap is de Omgevingswet met de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) die in 2021 in werking zal treden. In deze nieuwe wet gaan erfgoed en ruimtelijke ontwikkelingen van hetzelfde omgevingsbeleid deel uitmaken. In de herfst van 2018 heeft minister Ollongren het rapport 'Kabinetsperspectief Nationale Omgevingsvisie' aangeboden aan de Tweede Kamer. Het is een stap naar de NOVI; drie onderwerpen die 'nu urgent zijn en om politieke richting vragen' staan centraal: energietransitie, extra woningbouw en kringlooplandbouw.

De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) heeft daarna zijn advies 'Nationale Omgevingsvisie. Lakmoesproef voor de Omgevingswet' gepresenteerd. ^[18] De Rli is bezorgd, hij constateert dat een samenhangende visie op de toekomst van Nederland ontbreekt en een samenhangende aanpak van de grote opgaven onvoldoende uit de verf komt. Hij is daarnaast van mening dat meer politieke aansturing door het kabinet en interbestuurlijke samenwerking nodig zijn bij de totstandkoming van de NOVI. De Rli adviseert een robuuste visie te schetsen op Nederland in 2050, waarvan een sturende werking uitgaat. Hij gaat in op hoe uitvoering moet worden gegeven aan de visie.

De raad heeft twijfels of de erfgoedsector wel klaar is voor de Omgevingswet. Hij uitte die zorg al in 'Brede blik op erfgoed' en herhaalt die hier. In het hoofdstuk 'Erfgoed en Ruimte' gaan we hierop verder in. Erfgoed was goed verankerd in de ruimtelijke ordening, maar het is de vraag of in het omgevingsbeleid, waarvan ook thema's als veiligheid, gezondheid, energie en economische ontwikkeling onderdeel worden, erfgoed als zwaarwegend en vanzelfsprekend in de afwegingen zal worden betrokken. ^[19]

1

Drie doelen werden daarbij geformuleerd:

1. Het toekomstbestendig maken en houden van monumenten (functie, energierekening, sober en doelmatig onderhoud, draagvlak);
2. Erfgoed nog volwaardiger onderdeel van de fysieke leefomgeving laten zijn door het leggen van verbindingen met andere sectoren;
3. Waar nodig regelgeving aanpassen aan de nieuwe doelen van het erfgoedbeleid.

2

Op 11 september 2018 is de beleidsbrief in de Tweede Kamer behandeld, op 16 oktober heeft de Tweede Kamer ingestemd met het wetsvoorstel 'Wet fiscale maatregel rijksmonumenten' (de afschaffing van de fiscale aftrek) en op 18 december heeft de Eerste Kamer ingestemd met het wetsvoorstel.

3

In artikel 2 van deze wet uit 1993 staat het volgende: "Onze Minister is belast met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen; hij laat zich daarbij leiden door overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid".

Wet op het specifiek cultuurbeleid,
Ministerie van OCW, overheid.nl

4

Geen politieke bemoeienis met de inhoud van kunst en cultuur.

5

In de museumsector is sprake van instellingenbeleid, in de archiefsector van zowel instellingen- als collectiebeleid.

6

De raad stelde toen ook dat het monumentenbeleid een hybride beleid is. Enerzijds is het collectiebeleid, waarvoor de verantwoordelijkheid ligt bij de onderscheiden overheden en private spelers. Anderzijds is het een vorm van archiefbeleid voor zover monumenten fungeren als (toekomstige) kennisbron, wat met name voor archeologische monumenten geldt.

7

Ook bekend als groene monumenten (landgoederen, tuinen, parken, buitenplaatsen).

8

Verreweg de meeste archeologische resten die na een inventariserend proces zijn gewaardeerd als waardevol en behoudenswaardig hebben geen monumentenstatus. Deze worden in situ beschermd door plan-aanpassing of ex situ bewaard door opgraving.

9

De Erfgoedwet heeft zes wetten vervangen: de Monumentenwet 1988, de Wet verzelfstandiging rijksmuseumse diensten; de Wet tot behoud van cultuurbezit; de Wet tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied; de Uitvoeringswet UNESCO-verdrag 1970 over onrechtmatige invoer, uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuurgoederen en de Regeling materieel beheer museale voorwerpen.

10

Dit zijn 57 rijksmonumenten minder dan eind 2017.

11

Bescherming van monumenten op rijksniveau dateert van mei 1940 (Besluit op de Wederopbouw). Die maatregel werd opgevolgd door het Besluit op de Wederopbouw van 1945 en de Tijdelijke Monumentenwet van 1950. In 1961 werd de Wet houdende voorzieningen in het belang van monumenten van geschiedenis en kunst aangenomen, met als korte naam Monumentenwet. De Monumentenwet (van 1961) is vervangen door de Monumentenwet 1988.

12

In de MIP-objecten database zijn cultuurhistorische gegevens opgenomen van 152.400 waardevolle Nederlandse gebouwde objecten uit de periode 1850 – 1940.

13

Iteretur decoctum, anno 2013.
Baalman, D.,
7 november 2013

14

Eind 2015 waren er 55.801 gemeentelijke monumenten. De gemeente met de meeste gemeentelijke monumenten is Utrecht met 3.491, gevolgd door Maastricht met 2.000 monumenten. Er zijn 74 gemeenten die geen gemeentelijke monumenten hebben aangewezen.
bron: De Erfgoedmonitor

15

Oude sporen in een nieuwe eeuw.
De uitdaging na Belvedere.
2013

16

Als gevolg van de MoMo zijn het Besluit ruimtelijke ordening en de Monumentenwet op 1 januari 2012 aangepast. Belangrijk gevolg was de plicht voor gemeenten om bij het opstellen van bestemmingsplannen rekening te houden met de aanwezige cultuurhistorische waarden.
Staatsblad 5 juli 2011, nr 339.
Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg, 2009

17

Kiezen voor karakter.
Visie erfgoed en ruimte, 2011;
Geactualiseerd in 2017:
Erfgoed en ruimte: kiezen voor karakter!
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

18

Nationale Omgevingsvisie: lakmoesproef voor het omgevingsbeleid.
Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,
20 november 2018

19

Brede blik op erfgoed.
2017

2. Het monumentale ecosysteem

De erfgoedsector neemt binnen het cultuurbestel een aparte positie in. Hij bestaat voor een groot deel uit particuliere eigenaren en heeft geen landelijke (ondersteunende) instellingen in de BIS. De sector heeft daarentegen wel een eigen kennisinstituut, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en een eigen financieringsinstituut, het Nationaal Restauratiefonds. De decentralisatie is in deze sector ver doorgevoerd en al decennialang gaande. Er is een nauwe verwevenheid met de bouwwereld, die de sector conjunctuurgevoelig maakt. Tijdens de crisis liep zowel het aantal archeologische opgravingen en onderzoeken als het aantal restauraties flink terug. Voor archeologische onderzoeksbedrijven, restauratieaannemers en vaklieden daalde het werk, maar de beschermde monumenten zelf, zowel boven als in de grond, hadden een paar rustige jaren. Sinds 2015 is de bouwsector weer flink aan het groeien, wat direct zijn effect heeft op de monumentensector. ^[1]

Wanneer de raad kijkt naar het ecosysteem van de erfgoedsector, springen daar vijf dominante actoren uit: eigenaren, instandhoudingspraktijk, onderwijs, financiering en beleid, en belangenbehartiging. Het overall beeld van de raad is dat de actoren in deze sector elkaar redelijk in balans houden en dat er binnen de actoren veel beweging is. Zo is de rol van woningcorporaties als eigenaar aan het verkleinen en dient zich een bewuster eigenaarschap bij waterschappen aan. ^[2] ^[3] Op het gebied van instandhouding volgen de ontwikkelingen elkaar als gevolg van duurzaamheidsopgaven in rap tempo op; het onderwijs is in beweging door een tekort aan vaklieden. Als gevolg van 'Erfgoed telt' zijn er veranderingen zichtbaar op het terrein van de financiering.

Eigenaren

Van de bijna 62.000 gebouwde rijksmonumenten in Nederland is circa 59 procent eigendom van particuliere (woonhuis) eigenaren, circa 12 procent van agrariërs, circa 9 procent van woningcorporaties en 3 procent van het Rijk. ^[4] De overige 17 procent is eigendom van waterschappen, gemeenten en honderden institutionele eigenaren, zoals stadsherstelorganisaties, kerkgenootschappen, natuur- en landschapsorganisaties en landelijk, provinciaal of lokaal opererende verenigingen, stichtingen en bedrijven. ^[5] Ook waardevolle cultuurlandschappen en archeologische terreinen hebben particulieren, natuurverenigingen, overheden, kerkgenootschappen, bedrijven en agrariërs als eigenaar. Er is, kortom, sprake van een enorme verscheidenheid aan eigenaren.

Over de eigenaren van gebouwde rijksmonumenten heeft de raad in zijn advies 'Van statisch naar dynamisch' al het een en ander gezegd. ^[6] Hij concludeerde dat er voor de particuliere eigenaren aanzienlijk veel geregeld was, vooral op financieel gebied. Voor de institutionele eigenaren is dit anders. Dit ligt onder meer aan de enorme diversiteit van de groep, maar ook aan het feit dat vele van hen, denk aan

kerkgenootschappen, woningcorporaties, natuurbeheerders of waterschappen, het behoud of de ontwikkeling van erfgoed niet als primaire doelstelling hebben.

Governance Code Cultuur

In relatie tot eigenaren wil de raad twee onderwerpen aansnijden: het gebruik van de Governance Code Cultuur en het Rijk als eigenaar.

De raad adviseert over aanvragen van institutionele eigenaren om door de minister van OCW aangewezen te worden als Professionele Organisatie tot Monumentenbehoud (POM). Over onze ervaringen hiermee hebben wij u in 2015 geadviseerd. Een van de onderwerpen destijds was het gebruik van de Governance Code Cultuur in de monumentensector. De raad adviseerde POM's en andere organisaties te vragen om gebruik te maken van deze code. Omdat dit onderwerp in de beantwoording van de minister destijds niet terugkwam en het gebruik van de code inmiddels in andere sectoren gemeengoed is geworden, vraagt de raad hiervoor nogmaals aandacht.

De raad constateert, mede op basis van de 72 POM-adviezen die hij sinds 2013 uitbracht, dat de Governance Code Cultuur in de monumentensector nog nauwelijks wordt gebruikt. Hoewel bij de totstandkoming van de Governance Code Cultuur 2019 geen vertegenwoordigers uit de monumenten- en archeologiesector betrokken waren, meent de raad dat de code ook voor deze sector goed bruikbaar is. De raad wil de professionalisering in de sector verder bevorderen en deze code helpt hieraan invulling te geven. Naar erfgoed gaat veel cultuurgeld en hieraan zijn spelregels verbonden, ook in relatie tot professionaliteit. De raad adviseert dan ook om bij subsidieverlening aan organisaties die monumenten bezitten te vragen om gebruik te maken van de Code Governance Cultuur.

Het Rijk als monumenteneigenaar

In zijn advies uit 2015 aan de Tweede Kamer over de afstoting van 29 rijksmonumenten en de overdracht aan de Nationale Monumentenorganisatie bepleitte de raad een inhoudelijke en integrale visie op te stellen, en beleid te ontwikkelen over vervreemding van monumenten in rijksbezit op de lange termijn. ^[7] De raad was toen, en nog steeds, kritisch op het Rijk over de verkoop van zijn eigen monumenten. ^[8] Wat de raad vooral mist, is een visie van het Rijk. Heldere criteria en randvoorwaarden over wat het Rijk wel – en vooral niet – wil verkopen, ontbreken. Afgelopen jaren zorgde verkoop regelmatig tot ophef en veel daarvan is terug te leiden naar een gebrek aan visie. Dit speelde ook een rol in de aangenomen motie van de Tweede Kamer van 13 september 2018, waarin de regering werd verzocht 'met een samenhangende visie en actieplan te komen voor het beheer, behoud, onderzoek en aan een breed publiek tonen van erfgoed en archeologie uit de Tweede Wereldoorlog'. Hier speelde de voorgenomen verkoop door het Rijk van de bunker van Seyss-Inquart in Wassenaar een rol. ^[9]

Het is overigens niet zo dat er niets gebeurt op dit gebied: in 2010 heeft de Raad voor Vastgoed Rijksoverheid (RVR) in het Protocol Cultureel Erfgoed Rijksoverheid vastgelegd hoe zij zullen omgaan met hun cultureel erfgoed. ^[10] In 2017 is de Intentieverklaring Cultureel Erfgoed Rijksoverheid opgesteld door de RVR, waarin staat dat de leden zich bewust zijn van hun voorbeeldrol voor andere

monumenteigenaren en de culturele waarde wegen bij vervreemding. Toch heeft de raad nog steeds de indruk dat bij de beslissing tot vervreemding de financiële opbrengst in de afweging zwaarder weegt dan het behoud van cultuurhistorische waarden. ^[11]

De raad adviseert dat het Rijk een visie op zijn eigen monumentenbezit ontwikkelt en bij vervreemding vooraf meer randvoorwaarden en kwaliteitseisen stelt. Ook geeft de raad de overweging mee om monumentenorganisaties te betrekken bij de afstoting van incourant monumentaal vastgoed. Dit is zeker minder lucratief voor het Rijk, maar geeft maatschappelijke baten een grotere rol en verzekert instandhouding op de lange termijn van afwijkende monumenten. ^[12]

Uitvoeringspraktijk

De instandhoudingspraktijk wordt in Nederland met kennis ondersteund door organisaties zoals de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de provinciale steunpunten monumentenzorg en archeologie en Erfgoedhuizen, het Nationaal Restauratiefonds, gemeenten, lokale monumentencommissies en door de vele historische en archeologische verenigingen. Ook de markt, in de vorm van adviesbureaus, restauratiebedrijven en archeologische opgravings- en onderzoeksbureaus, speelt een belangrijke rol bij de zorg en instandhouding voor gebouwd en archeologisch erfgoed.

De laatste jaren is bij (opgravings)bedrijven de druk om snel te werken groot en de raad vraagt zich af welk effect dit heeft op de kwaliteit van het onderzoek en de rapporten. Vorig jaar is deze vraag ook door de Tweede Kamer bij de minister neergelegd; de raad wacht de uitkomsten van dat onderzoek af. ^[13]

Kwaliteitsnormen

Om de kwaliteit van de uitvoering meer eenduidig en objectief te kunnen beoordelen, zijn verschillende kwaliteitsnormen ontwikkeld. Zo is Stichting Erkende Restauratiekwaliteit (ERM) vanuit het Rijk opgericht om de instandhouding en restauratie van gebouwde monumenten op een breed gedragen kwaliteitsniveau te brengen en te houden. Restauratiearchitecten, georganiseerd in de Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie, hebben een eigen erkenningsregeling (GEAR) en ook de restauratieaannemers hebben een branchevereniging voor erkende restauratiebedrijven, de Vakgroep Restauratie. In 2017 is daarnaast het Platform Restauratie van de Gespecialiseerde Aannemers opgericht, waarin brancheverenigingen van verschillende restauratiedisciplines zoals leidekkers, voegers, steenhouwers, metselaars, rietdekkers en timmerlieden zijn verenigd. Per restauratiediscipline zijn er certificeringen en richtlijnen van ERM.

In de archeologie is het stelsel van vergunningen voor opgravingen in de Erfgoedwet vervangen door een systeem van certificering. Dit heeft stevige gevolgen gehad voor de beroepsgroep en met name voor de opgravingsbedrijven en de inrichting van het kwaliteitssysteem. Om te mogen opgraven, is een certificaat verplicht. Voor andere onderdelen van de archeologische werkcyclus, zoals voor archeologisch bureauonderzoek of voor het opstellen van programma's van eisen, kunnen vrijwillig certificaten worden behaald.

De archeologie heeft de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, van belang voor het toezicht, en geldt voor een ieder die gecertificeerd is om archeologisch onderzoek uit te voeren. ^[14] Het Centraal College van deskundigen Archeologie stelt de leidraden vast. ^[15] Deze zijn een aanvulling op de KNA en kunnen via een Programma van Eisen verplicht worden gesteld door een gemeente.

Inspectie

In elke provincie is een Monumentenwacht actief die monumentale gebouwen inspecteert en eigenaren adviseert over het onderhoud van hun monumenten. Eigenaren zijn hiervan op vrijwillige basis lid. Er is ook een Groene Monumentenwacht en tot 2013 was er een Archeologische Monumentenwacht. Uit het veld krijgt de raad geluiden dat deze laatste behoorlijk wordt gemist.

Het toezicht en de handhaving met betrekking tot het onroerend erfgoed zijn de laatste jaren in beweging geweest. Handhaving ligt in de regel bij gemeenten en de toezichthoudende rol van de Erfgoedinspectie, sinds kort Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed, is voor een groot deel overgenomen door de provincies. Dit gebeurde in het kader van de rijksbrede operatie van specifiek naar generiek toezicht. De Erfgoedinspectie richt zich nu meer op het toezicht op het functioneren van het archeologiestelsel en houdt toezicht op de aangewezen POM's.

Onderwijs

Wat voor de bouw in het algemeen geldt, geldt voor de erfgoedsector in het bijzonder: de komende jaren is een forse instroom van arbeidskrachten noodzakelijk. Er is sprake van vergrijzing en het aantal leerlingen dat een bouwopleiding volgt, is sinds het uitbreken van de crisis fors afgenomen en voor de komende jaren niet toereikend om in de benodigde instroom te voorzien. Het toenemende tekort aan specialisten en vaklieden, zowel gebouwd, groen als archeologisch, is een urgent probleem in de sector. De zorg bestaat dat de tekorten in de toekomst nog erger zullen worden, dat kennis en kunde verloren gaan en dat sommige specialismen zullen uitsterven.

Gaat het in de restauratiesector vooral om een nijpend tekort aan vaklieden, in de archeologie dreigt een terugloop van specialistische, wetenschappelijke kennis. Dit terwijl specialistisch onderzoek voor het doen van onderbouwde uitspraken van toenemend belang is. Denk bijvoorbeeld aan kennis op het gebied van maritieme archeologie of materiaalkennis. Ook bij bedrijven lijkt door de grote druk om snel te werken er minder aandacht te zijn voor opleiding en kennisontwikkeling. Meer duidelijkheid hierover zal het onderzoek van de minister moeten uitwijzen. ^[16]

Er wordt weinig geïnvesteerd in opleidingen en jongeren worden niet verleid een restauratievak te kiezen. De minister onderkent dit en heeft in haar beleidsbrief 'Erfgoed telt' de komende drie jaar in totaal 3,8 miljoen euro voor opleidingen en vakmanschap gereserveerd. Het afgelopen jaar is de handschoen ook opgepakt door de sector zelf. Het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen is naar aanleiding van de beleidsbrief 'Cultuur in een open samenleving' met een masterplan gekomen voor opleidingen. ^[17] Het Economisch Instituut voor de Bouw heeft daarnaast een inventarisatie uitgevoerd van de omzet, scholing en certificering in de restauratiesector. Dit alles is positief, maar hiermee zijn we er nog niet. Er is

financiële ondersteuning en de sector biedt leerplekken genoeg aan, maar het punt is: er zijn geen leerlingen om deze te vullen. De vraag is: hoe maak je het vak aantrekkelijker?

Het is een probleem dat niet alleen in deze sector speelt. Een moeizaam imago, te weinig marketing en een lagere maatschappelijke status voor vakmanschap is wat breder in de samenleving speelt. De raad constateert dat hier een programma ontbreekt dat meer jongeren verleidt een ambacht te leren en adviseert de minister te verkennen wat er verder mogelijk is.

Tegelijkertijd adviseert de raad de sector te investeren in ambassadeurs die op opleidingen voorlichting geven en daaraan dus tijd mogen besteden. Een jonge timmerman, meubelrestaurator of steenhouwer met een goed verhaal uit de praktijk, spreekt aan. Die kan het meest overtuigend laten zien dat er een goede toekomst in dit vak zit, ook qua verdiensten. Op het Nationaal Monumentencongres 2018 was bijvoorbeeld een van de Monumenten Talenten een aanstekelijke jonge metselaar, die zich gespecialiseerd heeft in gevelrestauraties. Zijn rol als projectleider bij de gevelrestauratie van Het Schip in Amsterdam was een persoonlijk hoogtepunt voor hem.

Belangenverenigingen en koepels

In Nederland bestaan tientallen erfgoedorganisaties. Die behartigen de belangen van alle mogelijke categorieën monumenten: van kerken tot molens, van boerderijen tot kastelen en van mobiel erfgoed tot industrieel erfgoed. Organisaties met een bredere insteek zijn bijvoorbeeld Erfgoedvereniging Heemschut en het Cuypersgenootschap. Particuliere eigenaren van rijksmonumenten worden vertegenwoordigd door de Federatie Particuliere Monumenteneigenaren en eigenaren van een flink aantal monumenten en andere erfgoedorganisaties zijn verenigd in de Federatie Instandhouding Monumenten, een brancheorganisatie waarvan inmiddels veertig organisaties lid zijn en die als spreekbuis richting de overheid opereert. ^[18]

De archeologiesector kent een breed scala aan verenigingen en koepels: de Vereniging van Ondernemers in de Archeologie, Nederlandse Vereniging van Archeologen, het Biologisch-Archeologisch Platform, het Convent van Gemeentelijke Archeologen, het IPO van de provinciaal archeologen en de Archeologische Werkgemeenschap Nederland voor de vrijwilligers. In deze sector blijkt er nog behoefte te zijn aan een spreekbuis waar de verschillende 'bloedgroepen' in de Nederlandse archeologie zijn vertegenwoordigd: ondernemers, gemeentelijke en provinciale archeologen, wetenschappers, musea, erfgoedinstellingen en vrijwilligers. De Stichting Reuven probeert dit voor elkaar te krijgen, wil een platform voor de beroepsgroep vormen en een belangenbehartiger zijn.

Aanbevelingen

- De raad adviseert, bij subsidieverlening door het Rijk, dat organisaties die monumenten bezitten gebruikmaken van de Code Governance Cultuur. Zo wordt de professionalisering in de sector verder bevorderd.
- De raad adviseert dat het Rijk een visie op zijn eigen monumentenbezit ontwikkelt en bij vervreemding vooraf meer randvoorwaarden en kwaliteitseisen stelt. Ook geeft de raad de overweging mee monumentenorganisaties te betrekken bij de afstoting van incourant monumentaal vastgoed.
- De raad adviseert dat het Rijk verkent welke mogelijkheden er zijn voor een programma dat meer jongeren verleidt een ambacht te leren. Daarnaast adviseert de raad de sector te investeren in ambassadeurs.

1

Verwachtingen bouwproductie en werkgelegenheid.
Economisch Instituut voor de Bouw,
2016

2

Woningbouwcorporaties verkopen in toenemende mate, als gevolg van de Woningwet 2015 waarbij de corporaties zich op hun kerntaken moesten richten, hun monumentale bezit.

3

Bij waterschappen is sprake van een groeiend bewustzijn over hun erfgoed. Erfgoed in bezit van waterschappen werd meestal uitsluitend gewaardeerd vanwege hun waterbouwkundige waarde en niet vanwege hun cultuur(historische) waarde.

4

In 2011 hadden de corporaties samen circa 5800 rijksmonumenten in bezit.
bron: Economisch Instituut voor de Bouw.

5

Staatsbosbeheer heeft 800 rijksmonumenten in bezit (waarvan 206 archeologisch) en Vereniging Natuurmonumenten bijna 400 waarmee ze samen 2 procent bezitten.

6

Van statisch naar dynamisch.
Advies professionalisering monumentenbehoud.
Raad voor Cultuur, 2015

7

Advies aan Tweede Kamer over afstoting monumenten door Rijk en overdracht aan NMO,
29 juni 2015, rc-2015.07100/2

8

De Rijksoverheid heeft ongeveer 1800 rijksmonumenten in eigendom. De meeste daarvan worden ingezet voor het primaire proces: sluizen, kantoren, gevangenissen, bruggen et cetera.

9

Tweede Kamer,
vergaderjaar 2017 – 2018,
32 820, nr. 266

10

In de Raad voor Vastgoed Rijksoverheid werken samen:
Rijkswaterstaat, Dienst Landelijk Gebied, Rijksvastgoedbedrijf,
Nationale politie, ProRail, Staatsbosbeheer en het Centraal Orgaan opvang asielzoekers.

11

Intentieverklaring Cultureel Erfgoed Rijksoverheid.
Raad voor Vastgoed Rijksoverheid,
september 2017

12

Vrijkomend rijksvastgoed, over maatschappelijke doelen en geld.
Raad voor de leefomgeving en infrastructuur,
Den Haag, 2014

13

In de Tweede Kamer is op 31 januari 2018 aan de minister gevraagd wat zij gaat doen aan de kwaliteit van het archeologisch onderzoek, dat als gevolg van de marktwerking onder druk kan komen te staan. Minister Engelshoven heeft in haar brief aan de Tweede Kamer van 8 maart 2018 toegezegd onderzoek te laten uitvoeren naar de kwaliteit van onderzoek en rapportages uit de periode voor invoering van certificering (Erfgoedwet) en de periode daarna. De uitkomst zal beschikbaar komen via de Erfgoedmonitor.

14

De KNA bestaat uit een aantal protocollen die elk een deel van het archeologisch werk beschrijven. De KNA-protocollen bevatten de minimale inhoudelijke en ambachtelijke eisen die worden gesteld aan archeologische werkzaamheden van inventariserend onderzoek tot aan depotbeheer.

15

Leidraden worden opgesteld door diverse specialisten op het betreffende terrein (bijv. anorganisch vondstmateriaal) en zijn bedoeld om het verzamelen en registreren van vondsten te uniformeren. De leidraden voorzien in een behoefte aan inhoudelijke verdieping, kennisvermeerdering en betere ontsluiting van gegevens.

16

Brief Minister van OCW aan Tweede Kamer, Evaluatie en vervolg 'archeologiefonds',
18 september 2017

17

Het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen is opgericht om de toekomst van het restauratievakonderwijs veilig te stellen. Het NCE werkt samen met de restauratiebranche, het onderwijs en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, om voor zo veel mogelijk restauratiedisciplines goede opleidingen en keuzedelen te ontwikkelen, die aansluiten bij de behoefte van de restauratiesector en dus op de arbeidsmarkt.
'erfgoedopleidingen.nl'

18

De organisatie bestaat sinds 2017. Initiatiefnemers zijn de vereniging Bewoond Bewaard, de Vereniging Particuliere Historische Buitenplaatsen en de stichting Agrarisch Erfgoed Nederland.

3. Erfgoed en Ruimte

Elk type monument heeft zijn problematiek, en die is bij religieus erfgoed anders dan bij agrarisch erfgoed, bij archeologisch erfgoed anders dan bij landgoederen en bij molens anders dan bij groen erfgoed. Daarnaast zijn er knelpunten bij de cultuurlandschappen. De raad is zich bewust van deze verscheidenheid. Hij heeft er echter voor gekozen niet specifiek op elke problematiek in te gaan. De keuze is pragmatisch – we willen het document leesbaar houden – maar ook inhoudelijk. De meeste typen monumenten, met uitzondering in de archeologie, zijn op landelijk, provinciaal of regionaal niveau vertegenwoordigd in een organisatie die voor de belangen ervan opkomt en haar stem al dan niet via de Federatie Instandhouding Monumenten ook in de politiek voor het voetlicht weet te brengen. Daarnaast komt de minister met ‘Erfgoed telt’ de komende jaren tegemoet aan knelpunten bij bepaalde monumenttypen. Zo is er meer geld beschikbaar voor groen erfgoed, voor kerkennisies en voor archeologie, en wordt de lijst toonaangevende interieurenssembles uitgebreid en de kennis daarover gestimuleerd. De raad wil eerst de effecten van ‘Erfgoed telt’ op deze punten afwachten.

Omgevingswet

De aankomende Omgevingswet geeft aanleiding om als sector volop in beweging te zijn. De raad stelde dat al ongeveer een jaar geleden in ‘Brede blik op erfgoed’, in relatie tot transities. Hij vroeg zich toen af of de erfgoedsector klaar was voor de Omgevingswet en ging daarbij in op de transities in de fysieke leefomgeving (zoals energietransitie, klimaatadaptatie en bodemdaling), de sociaaleconomische transities (zoals ontkerkelijking, groei versus krimpgebieden, veranderende bevolkingssamenstelling en schaalvergroting) en de transities in governance en regelgeving (zoals de verandering in de verhouding overheden – burgers, decentralisatie, digitale communicatie). Vooral de energietransitie, bodemdaling, ontkerkelijking en bevolkingskrimp hebben al jaren vergaande gevolgen voor erfgoed en cultuurlandschappen. Tegelijkertijd zijn er transities die juist kansen bieden voor erfgoed, zo stelde de raden. ^[1] De sector heeft tenslotte ook iets te bieden. Nederland staat voor een aantal grote verbouwingen en de erfgoeddisciplines kunnen met monumenten, structuren en verhalen kwaliteit toevoegen aan plannen en ontwerpen.

Sinds bovengenoemd advies heeft het Rijk met betrekking tot de Omgevingswet niet stilgezeten en is er veel gebeurd op het gebied van voorlichting en wet- en regelgeving. Op basis van de Omgevingswet en het Besluit kwaliteit leefomgeving liggen er concrete opdrachten voor gemeenten en provincies in relatie tot erfgoed. ^[2] Overheden moeten in hun omgevingsvisies een beschrijving geven van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving, voorgenomen ontwikkeling, gebruik, beheer, bescherming en behoud van het grondgebied en het te voeren integrale beleid. In hun omgevingsplan worden gemeenten vervolgens geacht rekening te houden met cultureel erfgoed in zowel stad en dorp als in het buitengebied.

Waarden en kennis

De vraag of de erfgoedsector klaar is voor de Omgevingswet stelt de raad hier opnieuw, en dit keer in relatie tot waarden en kennis. ^[3] De uitgangspunten om erfgoed mee te nemen in ruimtelijke projecten zijn goed: de bescherming van monumenten en archeologie an sich is afdoende geregeld, de huidige stand van zaken is behoorlijk inzichtelijk met de Erfgoedmonitor, er is voldoende kennis en deskundigheid in de sector, en de instrumenten van de overheden zijn aanwezig om te kunnen sturen op een goede omgang met monumenten. Maar willen we erfgoedwaarden van volwaardig belang laten zijn in het omgevingsbeleid, en van meet af aan meepraten bij ruimtelijke transformaties, dan is de erfgoedsector gebaat bij een meer offensieve houding en samenwerking. ^[4]

Waarden

De raad stelt dat de inbreng van de sector bij ruimtelijke processen nog te vaak een onderzoeksrapport is. Die worden in ruime mate geproduceerd en zijn meestal van goede kwaliteit; over de cultuurhistorische waarde van de Deltawerken bijvoorbeeld is een lezenswaardig rapport geschreven. ^[5] Ook in de archeologie, vaak al vooraan in ruimtelijke processen, wordt hoofdzakelijk vertrouwd op (wetenschappelijke) rapporten. Op basis van zo'n rapport zouden er concrete oplossingen bedacht moeten kunnen worden en 'omgangsvormen' met de benoemde waarden geformuleerd kunnen worden. Maar de toepasbaarheid ervan blijkt lastig, want de rapporten blijven constaterend en er vindt geen weging plaats. De sector zou volgens de raad hieraan voorbij moeten gaan en zich de kernvraag moeten stellen: welke waarden willen we voor de toekomst behouden? En waarom, en onder welke voorwaarden? Een actiever waardendebat kan daarbij helpen. Dat wordt in de erfgoedsector nauwelijks gevoerd en het resultaat daarvan is dat naar monumenten en archeologie vooral wordt gekeken als een economische waarde. ^[6] Terwijl juist de intrinsieke waarde van erfgoed aansluit bij maatschappelijke waarden, zoals identiteit en cohesie.

Om de erfgoedwaarden goed te kunnen bepalen en een basis in hun omgevingsvisies te laten zijn, moeten overheden aan visievorming doen. Om te weten wat je wilt en waarom, moet er gewogen worden en keuzes worden gemaakt. Sterker: erfgoed is een keuze die in opdrachten voor ruimtelijke projecten vastgelegd moet worden. ^[7] Overheden kunnen daarin ondersteund worden door het monumenten- en archeologieveld, dat vanuit zijn deskundigheid een vaste gesprekspartner is.

Erfgoed Deal

Een recente en nadrukkelijk positieve ontwikkeling die aansluit bij deze gedachte is de Erfgoed Deal. Vier bewindslieden, IPO, VNG en diverse maatschappelijke organisaties hebben de Erfgoed Deal ondertekend. ^[8] Daarmee wil het Rijk samen met provincies, gemeenten en maatschappelijke partners de bijdrage van erfgoed aan veranderingen in onze leefomgeving versterken. ^[9] De Erfgoed Deal heeft een looptijd van vier jaar (2019 – 2022), wil erfgoed en ontwerp inspireren, verrijken en de uitvoering ervan naar een hoger kwaliteitsniveau tillen. Het streven is op basis van een jaarlijks vast te stellen uitvoeringsprogramma te komen tot 'een beperkt aantal substantiële projecten die bijdragen aan een stevige uitvoeringspraktijk'. Er zal worden aangesloten bij bestaande initiatieven en provincies en gemeenten kunnen voorgedragen worden voor opname in het uitvoeringsprogramma.

Opdrachtgeverschap

Toch wil de raad ook wijzen op een andere rol van het Rijk; die van eigenaar en opdrachtgever. Naast een offensieve houding van de sector enerzijds is anderzijds goed opdrachtgeverschap nodig om de erfgoedsector in positie te brengen. Wanneer we erkennen dat erfgoedwaarden de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving verbeteren, dan is het geen vreemde gedachte dat het Rijk (of een partij als Rijkswaterstaat) zelf begint om bij ruimtelijke projecten of maatregelen ook de voorwaarde te stellen dat de erfgoedwaarden en/of cultuurhistorie zwaar meetellen bij het vinden van ruimtelijke oplossingen. En daarbij erfgoedwaarden niet te zien als risico voor ontwikkelingen, maar juist de ambitie te hebben om met erfgoed een beter plan te maken. Dit zou in het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT) opgenomen kunnen worden.

De projecten waar dit al gebeurde, zijn bijvoorbeeld de versterking van de Afsluitdijk en de aanleg van een derde kolk van de Beatrixsluis, waar rekening gehouden moest worden met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Bij deze projecten van Rijkswaterstaat heeft de inzet van cultuurhistorie ertoe geleid dat het project als geheel integraal en met ambitie voor ruimtelijke kwaliteit werd aangepakt. De raad pleit er dan ook voor dat bij projecten in de fysieke omgeving die met publiek geld worden gefinancierd, het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit (op basis van erfgoedwaarden) onderdeel van de opgave is.

Afsluitdijk

Een voorbeeld waar het waardendiscours heeft plaatsgevonden, is bij de versterking van de Afsluitdijk: cultuurhistorische waarden versus waarden van veiligheid en waterhuishouding. De Afsluitdijk is, ondanks zijn iconische status van waterstaatkundig monument geen rijksmonument geworden, maar er is een publiek debat ontstaan over de waarde van de waterwerken. Deze waarde is onderdeel geworden van de aanpassing en ontwikkeling van de Afsluitdijk, en dat bleek belangrijker dan de bescherming. Door een bewustwordingsproces konden er cultuurhistorische, ruimtelijke en architectuurhistorische randvoorwaarden gesteld worden.

De raad twijfelt eraan of er op bestuurlijk niveau voldoende besef is hoe moeilijk de integrale aanpak van de Omgevingswet zal zijn en hoe lastig het is om erfgoed hierin goed mee te nemen. De Omgevingswet vraagt een andere, integrale manier van denken en werken, zowel van de sector als van het provincie- en gemeentebestuur. De wet zal echter als een nieuw instrument in bestaande organisaties vallen, terwijl het andere competenties vraagt van de mensen die er werken. De ambtenaar of adviseur wordt het integratie- en interactiepunt van verschillende kennisdisciplines (naast erfgoed is dat stedenbouw, planologie en architectuur en meer) en zal hieraan richting moeten geven. Integrale afwegingen waarbij erfgoed strategisch wordt ingezet om inspirerend en richtinggevend te zijn, vragen om zowel interdisciplinaire kennis als om een visie van gemeenten en provincies op hun erfgoed.

Kennis en waarden Rotterdam

Dat kennis en waarden hand in hand gaan, bewijst de aanwijzing van naoorlogse monumenten in Rotterdam. Toen in 2007 de Top 100 wederopbouw 1940 – 1959 werd voorgedragen voor bescherming, stonden er op de lijst maar liefst 20 monumenten uit Rotterdam. De meeste Rotterdammers deed het destijds

weinig, maar sindsdien is er wat veranderd in de havenstad die een haat-liefdeverhouding heeft met haar eigen geschiedenis. ‘Rotterdam is een stad achtervolgd door haar verleden, nostalgisch naar de toekomst en niet in staat om in het heden te leven’, schreef Crimson Architectural Historians in 2009 nog. Het draagvlak om de historie te respecteren, doorstond in november 2013 de vuurproef toen de gemeenteraad een motie aannam van de ChristenUnie-SGP voor meer ‘historisch besef’. Hoewel de sloopkogel-angst bleef, is Rotterdam tegelijk koploper in herbestemming en transformatie geworden. De wederopbouwmonumenten uit de Top 100 zijn inmiddels omarmd en zijn richtinggevend bij herontwikkeling geworden. ^[10]

Kennis

De raad stelde al dat er voldoende kennis beschikbaar is in de erfgoedsector. Tegelijk constateert hij dat de kennis niet altijd op de juiste plek zit. Met name bij veel kleinere gemeenten (<50.000 inwoners) blijkt de kennis te beperkt, waardoor zowel de vertaling van kennis naar ruimtelijke kwaliteit als de verbinding tussen kennis en instrumentarium te weinig plaatsvindt. ^[11] Gemeentelijk erfgoedbeleid blijft vaak beperkt tot ‘rekening houden met erfgoed’. Hierdoor worden kansen gemist, omdat erfgoed juist een motor kan zijn voor nieuwe ontwikkelingen en een meerwaarde kan zijn voor de omgeving. Wanneer gemeenten beter in staat zijn erfgoedwaarden te benoemen en onderling te wegen, zijn zij ook beter in staat diezelfde erfgoedwaarden in ruimtelijke processen in te brengen en, met behulp van ruimtelijk ontwerp, een vertaalslag naar ruimtelijke kwaliteit te maken. Gemeenten hebben kennis als slagkracht nodig en de raad kijkt hierbij naar de rol van het Rijk, want veel kennis zit op dat niveau.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft een rol als nationaal kennisinstituut. Ze blinkt uit in thematische programma’s en projecten en pikt zaken met maatschappelijke urgentie op. De informatie over herbestemming, ontkerkelijking, onderwaterarcheologie of wederopbouwmonumenten zijn hier goede voorbeelden van. Voor cultuurlandschappen wordt de RCE zelfs als een van de belangrijkste kennisinstellingen gezien. De Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie is volgens de raad een goed voorbeeld.

IJsselmeerbiografie

Dit driedelige rapport geeft een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het IJsselmeergebied en onderscheidt vier karakteristieken die bepalend zijn voor de ruimtelijke kwaliteit zoals die nu ‘beleefbaar’ is. Deze karakteristieken zijn de archeologische en aardkundige schatkamer, de oude kustlandschappen, de historische handels- en vissersplaatsen, nieuw land en nieuwe veiligheid en ingenieurskunst. Voor ontwerpers, planologen, bestuurders en andere ruimtelijke professionals zijn er per karakteristiek richtinggevende principes om de ruimtelijke kwaliteit en de bijzondere eigenschappen van het gebied te behouden en waar mogelijk te versterken. ^[12]

De RCE beschikt over veel erfgoedkennis, stelt die ook beschikbaar, maar de kennisdeling en het beheer van kennis is voor de raad een punt van aandacht: de informatie blijkt voor gebruikers op gemeentelijk niveau weinig toegankelijk; dit geldt zowel voor gebouwde als archeologische monumenten. ^[13]

Vragen die bij de raad tijdens bijeenkomsten opkwamen waren: hoe verspreid je kennis? Hoe kom je tot een kennisnetwerk? Is het instrumentarium van de Omgevingswet een nieuwe wegwijzer om kennis beter te benutten en beter te laten doorwerken? Nederland is zo'n klein land, dat moet toch voor elkaar te krijgen zijn.

De kennis moet beter bij de lokale overheden terechtkomen. De raad ziet de RCE als actieve aanjager van een kennisnetwerk dat verder gaat dan handreikingen. De dienst zou hierin een regierol moeten nemen en samen moeten optrekken met de provincies. Een extra reden om de regierol aan de RCE toe te wijzen, is dat zij in staat is crossovers met andere sectoren te maken, waarbij een gebiedsgerichte aanpak van erfgoed door de dienst wordt uitgedragen.

Gemeenten

Met de Omgevingswet wordt de regelgeving decentraler en flexibeler en krijgen overheden een instrument om omgevingszaken vast te leggen: de omgevingsvisie. Hierin legt de gemeente of provincie haar ambities en beleidsdoelen voor de fysieke leefomgeving voor de lange termijn vast. De gemeente kan met een andere gemeente of de provincie een gezamenlijke omgevingsvisie opstellen. Die visie is de onderlegger van het omgevingsplan waarin de regels komen te staan voor de fysieke leefomgeving; daarbij wordt er rekening gehouden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed. ^[14]

Of gemeenten hierop voorbereid zijn en ermee uit de voeten kunnen, is voor de raad een punt van zorg. Ook het Rijk zelf stelt in Erfgoed Deal dat er nog weinig concrete voorbeelden zijn van gemeenten die al anticiperen op hun verbrede erfgoedtaak. Daarbij wordt opgemerkt dat dit ook geldt voor de positionering van ontwerp in het ruimtelijk beleid. ^[15]

De verschillen in Nederland tussen gemeenten en provincies in de omgang met cultureel erfgoed zijn groot, als het gaat om kennis, kunde en capaciteit. De 74 grote monumentengemeenten, verenigd in de Federatie Grote Monumentengemeenten, hebben niet onze zorg: hun erfgoedbeleid is doorgaans op orde. Zij beschikken in de regel over voldoende kennis en deskundigheid en het opstellen van een omgevingsvisie zal voor hen weinig problemen opleveren. Een aantal gemeenten heeft al – vooruitlopend op de nieuwe wetgeving – een omgevingsvisie. Zo heeft Tilburg een integrale omgevingsvisie ontwikkeld, waarin cultureel erfgoed goed vertegenwoordigd is. Ook in Amsterdam, Leiden en 's-Hertogenbosch is er al sprake van een integrale benadering.

De zorg van de raad zit bij de kleinere gemeenten, zo'n driehonderd in Nederland. In veel daarvan is er geen visie op erfgoed en te weinig capaciteit en kennis om op een goede manier met monumenten en archeologie in de fysieke ruimte om te gaan. ^[16] Analyses van gebiedskenmerken ontbreken, waarin de omgevingskwaliteiten in essentie staan benoemd. Er is geen minimum kwaliteitseis voor de visies en de vrees van de raad is dat mede daardoor het ambitieniveau van gemeenten niet hoog is, dat het gevoel van urgentie ontbreekt en dat een brede en integrale blik op ruimtelijke kwaliteit daardoor niet tot stand zal komen.

Overigens, en dat stelt de raad nadrukkelijk, krijgen sommige kleinere gemeenten juist de omslag voor elkaar omdat ze zelfbewuster zijn. Maar meestal wordt het opstellen van ruimtelijke plannen door kleinere gemeenten uitbesteed aan (vaak verschillende) adviesbureaus. Dat is niet per se verkeerd, maar het grote nadeel is dat deze gemeenten daardoor zelf geen kennis opbouwen en afhankelijk zullen blijven van de adviseurs en organisaties die hen ondersteunen. Dit zal ook gebeuren bij het opstellen van omgevingsvisies, is de verwachting van de raad.

Positief in dit verband is dat de meeste gemeenten wel beschikken over archeologische verwachtingskaarten. Uit een inventarisatie in 2015 van RAAP Archeologisch Adviesbureau kon worden geconcludeerd dat 94 procent van de Nederlandse gemeenten beschikte over een archeologische beleidskaart en achterliggende archeologische bronnen- en/of verwachtingskaarten.^[17] De Erfgoedinspectie deed in 2017 – 2018 een onderzoek waaruit een vergelijkbaar percentage naar voren kwam en waarbij ook kon worden aangegeven dat 81 procent van de gemeenten beleid heeft vastgesteld voor archeologie.^[18] Op het gebied van gebouwde monumenten en cultuurlandschap blijken er weinig gemeenten te zijn die beschikken over een cultuurhistorische beleidskaart. Het merendeel van de gemeenten beschikt slechts over een lijst met rijks- en gemeentelijke monumenten; uit het onderzoek blijkt ook dat bijna de helft (47 procent) van de Nederlandse gemeenten geen eigen monumentenbeleid heeft.^{[19] [20]}

De onderzoeken van RAAP en de Erfgoedinspectie onderschrijven de bevindingen van de raad dat er bij gemeenten te weinig kennis is over ruimtelijke kwaliteit. In de praktijk houden overheden bij ruimtelijke opgaven wel rekening met de bekende beschermde monumenten; de spreekwoordelijke 'krenten in de pap'. Daarentegen wordt er amper gekeken naar het behoud van waarde bij gebouwen die geen beschermde status hebben, terwijl zij ook stadsbeeldbepalend kunnen zijn of een hoge cultuurhistorische waarde kunnen hebben.

Om de cultuurhistorische waarden in een (stedelijk) cultuurlandschap te borgen, kunnen waardenkaarten met kwaliteiten behulpzaam zijn. Naar het voorbeeld van de archeologie kan zo'n kaart aangeven waar er kans is op gebouwde omgeving met erfgoedwaarde. Deze waardenkaarten kunnen gekoppeld worden aan de omgevingsvisie, waar de ruimtelijke kwaliteiten en daarmee de karakteristieken van de steden/dorpen benoemd en vastgelegd worden.^[21] Ook hier geldt dat het in kaart brengen en het beschikbaar maken van kennis het uitgangspunt is, en dat er op basis daarvan een waardestelling en keuzes gemaakt moeten worden.

Een omslag hierin begint bij de bewustwording van gemeenten dat heel Nederland een cultuurlandschap is en dat elke interventie in de omgeving een interventie is in de bestaande kwaliteit. De boodschap van de raad aan gemeenten is dan ook: zorg dat er kennis in huis is, en dan bedoelen we zowel de data (weten wat je hebt) als de deskundigheid om die kennis te vergaren, te waarderen en te beheren. Want met kennis van de bestaande ruimtelijke kwaliteit kunnen betere plannen gemaakt worden, kan beleidsontwikkeling plaatsvinden en heeft een gemeente een sterkere positie, ook in ontwikkelingen die het lokale niveau ontstijgen.

Amsterdam verankert cultuurhistorie

Amsterdam heeft in de processen van ruimtelijke ordening en transformatieopgaven de cultuurhistorie verankerd. De gemeente heeft een getrappt beschermingsbeleid en gebruikt daarvoor verschillende onderleggers. Naast de Informatiekaart Landschap en Cultuurhistorie van de provincie Noord-Holland, een gemeente-overschrijdende kaart met informatie over landschapstypen, aardkundige waarden, cultuurhistorische objecten/monumenten, archeologische verwachtingen en structuurdragers als militaire structuren en historische dijken, heeft zij beleidsnota's die specifiek gericht zijn op Amsterdam. ^[22]

Dit zijn 'Ruimte voor Geschiedenis', 'Spiegel van de Stad, visie op het erfgoed van Amsterdam' en 'Erfgoed voor de stad, agenda voor het erfgoed in een groeiend Amsterdam'. Daarnaast hanteert Amsterdam een welstandsbeleid, dat gericht is op een zorgvuldige omgang met de architectuur en het gevelbeeld. Daarvoor zijn voor grote delen van de stad ordekaarten gemaakt; per orde gelden specifieke kwaliteitseisen, waarin tegenwoordig ook de waarde van de stedenbouwkundige ensembles en van het aanwezige groen is meegenomen. Samen met de beschermde stadsgezichten en monumenten vormt dat een getrappt beschermingsbeleid. ^[23]

Provincies

De raad ziet in relatie tot de Omgevingswet een belangrijke rol voor provincies weggelegd. Een duidelijke en brede provinciale omgevingsvisie met aandacht voor regionale verschillen kan kleinere gemeenten helpen. Veel provincies hebben al een omgevingsvisie. Gemeenten zouden hierop kunnen aansluiten en alleen op enkele punten afwijken. Bijvoorbeeld waar het hun regionale identiteit betreft, een onderwerp dat gemeenten en provincies steeds belangrijker zijn gaan vinden in de toenemende behoefte om onderscheidend te zijn.

Cultuurlandschappen

Dit geldt trouwens ook voor de betekenis van waardevolle cultuurlandschappen. Rijksadviseur Benno Strootman stelde eind 2018 dat een actievere houding van het Rijk nodig is om de kwaliteiten van het Nederlandse landschap in ere te houden. ^[24] Een plan voor een betere bescherming en ontwikkeling van waardevolle cultuurlandschappen kan daarbij helpen. Dit kan uitvloeien tot de provinciale omgevingsvisies, kan de regionale invulling extra betekenis geven en sturing bieden aan een visie op ruimtelijke kwaliteit en de ontwikkeling ervan. ^[25]

Een voorbeeld hiervan is de provincie Noord-Holland, die begin dit jaar aankondigde bijzondere provinciale landschappen te gaan beschermen via de Omgevingsverordening. Dit volgt op het nieuwe beleid uit de Omgevingsvisie NH2050. In opdracht van de provincie zijn de bureaus Tauw, BügelHajema en H+N+S samen van start gegaan met een beschrijving van de kernkwaliteiten van deze bijzondere landschappen. ^[26]

Overigens hebben provincies nu al de mogelijkheid om in het kader van de Wet Natuurbescherming (gaat t.z.t. op in Omgevingswet) 'Bijzondere provinciale landschappen' aan te wijzen en voor die gebieden met gemeenten, terreinbeheerders, waterschappen en belangenorganisaties specifiek planologisch

beleid af te spreken. Midden-Delfland was in 2018 het eerste cultuurlandschap met die status, die het belang aangeeft van het open en groen houden van dit waardevolle, agrarische veenweidelandschap tussen de steden.

Belangrijker nog dan inspiratie is dat een brede omgevingsvisie van de provincie kan zorgen voor consistent erfgoedbeleid, dat verder reikt dan de gemeentegrenzen. Het ligt volgens de raad binnen de capaciteit van provincies om een dergelijke visie te ontwikkelen, maar zij moeten dan wel gestimuleerd en uitgedaagd worden om aan deze rol invulling te geven; tot nu toe is de rol van de provincies in de Omgevingswet en in de bespreking daarvan nog onderbelicht. ^[27]

Gelders Arcadië

Naar aanleiding van de verstedelijkings- en woningbouwopgave in de regio Arnhem is bij het provinciaal steunpunt Gelders Genootschap het idee ontstaan om het project (Nieuw) Gelders Arcadië te lanceren ten behoeve van de landgoederenzone in de Veluwezoom. Daar ligt een groot aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen, zoals Kasteel Middachten, Huis Zypendaal, Kasteel Doorwerth en Villa Sanoer. In 2007 is het project gestart waarbij de Provincie Gelderland, de vijf gemeenten en landgoedeigenaren samen het gebied ontwikkelen. De landgoederenzone omvat de gemeenten Wageningen, Renkum, Arnhem, Rozendaal en Rheden. Het gebied wordt van oudsher gekenmerkt door een samenhangende, gemeentegrensoverschrijdende structuur van reliëfrijke landschapsparken, lanenstelsels, weidse panorama's en bijzondere waterwerken.

Uit het project zijn twee publicaties voortgekomen; begin 2017 hebben alle partijen de gezamenlijke regionale visie gepresenteerd, die is opgesteld door Gelders Genootschap en Poelmans Reesink Landschapsarchitectenbureau. Hierin geven zij aan ook in de toekomst te willen samenwerken om de honderd buitenplaatsen aan de Veluwezone in stand te houden, verder te ontwikkelen en bij een breed publiek onder de aandacht te brengen. De visie dient ook weer als onderlegger voor projecten die gemeenten met eigenaren willen oppakken in de zone. ^[28]

Uit het IPO-rapport 'Ruimte voor erfgoed' blijkt dat er sprake is van een groeiend bestuurlijk draagvlak voor de provinciale inzet voor erfgoed. Bovendien staat de relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ontwikkeling bij provincies hoog in het vaandel. Het besef dat investeren in erfgoed in economisch en ruimtelijk opzicht zeer lonend is, heeft de belangstelling ook buiten de cultuurportefeuille doen toenemen. Dat uit zich ook in groeiende erfgoedbudgetten. ^[29] De verantwoordelijkheid van de provincies voor de besteding van rijksmiddelen voor restauratie heeft dit aantoonbaar positief beïnvloed. ^[30]

De provincies tonen zich bewust van de beperkte ambtelijke capaciteit en kennis(ontwikkeling) bij kleinere gemeenten. Ze signaleren dit bij gebouwd, archeologisch en landschappelijk erfgoed en voelen zich verantwoordelijk om de ondersteunende rol ten aanzien van kleinere gemeenten op zich te nemen. De raad vindt dit een belangrijke bestuurlijke ambitie en is positief hierover. De provincie is een goed niveau om de kennis samen te brengen en te verspreiden. De raad pleit ervoor dat er meer aandacht komt voor de rol van de provincie in het kader van de Omgevingswet. De provincie kan de kleinere gemeenten helpen met de omgang met erfgoed en de provinciale steunpunten kunnen hierin een rol vervullen.

In samenwerking met de RCE kunnen zij ondersteuning bieden en gemeenten in contact brengen met diensten of specialisten uit een naburige gemeente, wanneer het specialistische of zeer regionale kennis betreft.

Van belang is dat provincies en de RCE hierin samen optrekken, waarbij de raad de RCE als actieve aanjager van een kennisnetwerk ziet. In 'Erfgoed telt' wordt de intentie uitgesproken dat de RCE samen met andere organisaties, zoals provinciale steunpunten voor monumenten, de Erfgoedacademie en kennisinstellingen, de ondersteuning van gemeenten zal versterken. De raad is hier blij mee, en adviseert op korte termijn deze intentie verder vorm te geven, zodat kleinere gemeenten goed voorbereid de Omgevingswet aankunnen. ^[31]

Team archeologie West-Friesland

De gemeente Hoorn heeft een archeologische dienst met voldoende menskracht, vrijwilligers en veel kennis. De dienst doet aan kennisopbouw, kennisbeheer en kennisdeling, niet alleen voor het publiek, maar ook met andere (buur)gemeenten. De vrijwilligers vervullen taken die het archeologisch onderzoek ondersteunen en assisteren bij de opgravingen en verkenningen. Via overeenkomsten verlenen zij archeologiediensten voor een grote regio om de gemeente Hoorn heen, inclusief Texel. Archeologie West-Friesland ondersteunt zo kleinere gemeenten waar de deskundigheid en kennis op archeologiegebied ontoereikend zijn.

Aanbevelingen

- De raad pleit ervoor dat bij projecten in de fysieke omgeving die met publiek geld worden gefinancierd, het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit (op basis van erfgoedwaarden) onderdeel van de opgave is.
- De raad roept gemeenten op te investeren in kennis, deskundigheid en visievorming. Hierdoor kan beleidsontwikkeling plaatsvinden, kunnen betere plannen gemaakt worden en heeft een gemeente een sterkere positie in ontwikkelingen die het lokale niveau ontstijgen.
- De raad adviseert dat de RCE zich erover buigt hoe haar kennis beter bij lokale overheden kan belanden, zodat kleinere gemeenten goed voorbereid de Omgevingswet aankunnen. Van belang is dat provincies en RCE hierin samen optrekken, waarbij de RCE een regierol zou moeten nemen. De RCE is in staat crossovers met andere sectoren te maken en een gebiedsgerichte aanpak van erfgoed wordt ook door de dienst uitgedragen. De provincie is een goed niveau om de kennis samen te brengen en te verspreiden. De raad adviseert een samenwerking hierin met IPO en VNG.

1

Brede blik op erfgoed.
december 2017

2

Op 31 augustus 2018 zijn de vier Algemene maatregelen van bestuur van de Omgevingswet gepubliceerd in het Staatsblad. Het gaat om het Omgevingsbesluit, het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl), het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal) en het Besluit bouwwerken leefomgeving (Bbl). Deze lagere regelgeving geeft de regels voor het praktisch uitvoeren van de Omgevingswet, die in 2021 in werking treedt.

Staatsblad 2018 292. Besluit van 3 juli 2018, houdende regels over de kwaliteit van de fysieke leefomgeving en de uitoefening van taken en bevoegdheden.

3

Brede blik op erfgoed
2017

4

Conclusie op basis van expert meetings.

5

Een inventariserend, waarderend rapport door SteenhuisMeurs in opdracht van de RCE met een analyse van het vigerende en toekomstige beleid, het toetsen van de bruikbaarheid van bestaande en beschikbare waarderingsystematiek voor jongere waterstaatkundige werken; en een eerste voorzet voor het formuleren van ontwerphema's, 2013 – 2014
'steenhuismeurs.nl'

6

Waarde in meervoud.
Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed.
in: Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid.
Bazelmans, J., 2013

7

Het Gelders Genootschap heeft bijvoorbeeld de Dynamische waardenstelling, een hulpmiddel in het bepalen waar wel en waar niet een interventie gepleegd kan worden.

8

Op 21 februari 2019 in Den Haag ondertekend.

9

Het kabinet stelt hiervoor 20 miljoen euro ter beschikking vanuit de middelen van het regeerakkoord en gaat daarbij uit van matching door de andere overheden.
Erfgoed Deal.
Samen werken aan een waardevolle leefomgeving.
Ministerie van OCW, 2019.

10

Rotterdam: van sloop naar historisch besef
7 maart 2014
'platvormvoer.nl'

11

Bij elke expert meeting kwam naar voren dat bij de meeste gemeenten in Nederland te weinig fte voor erfgoed is en de kennis (daardoor) te beperkt.

12

RCE i.s.m. bureau Overland, 2017

13

Voor de archeologiesector is er een digitale databank met archeologische onderzoeken, maar het enthousiasme hierover is gering. 'archeologieinnederland.nl'

14

'aandeslagmetdeomgevingswet.nl'

15

Erfgoed Deal.
Samen werken aan een waardevolle leefomgeving.
Ministerie van OCW, 2019

16

De capaciteit op het gebied van ruimtelijke ordening is in veel gemeenten in de afgelopen jaren zelfs teruggelopen.

17

Op 1 januari 2012 werden de Monumentenwet 1988 en het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) gewijzigd als gevolg van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo). Vastgelegd werd op dat moment dat in de ruimtelijke ordening rekening gehouden dient te worden met cultuurhistorische waarden, zowel boven- als ondergronds. De cultuurhistorische waardenkaart werd daarmee een instrument voor gemeentelijke overheden om aanwezige kennis over het erfgoed vast te leggen en van daaruit een selectie planologisch te beschermen.

18

Monitor gemeenten monumenten en archeologie 2017 – 2018.
Benchmark.
Erfgoedinspectie, 2019

19

Wanneer er een cultuurhistorische waardenkaart is blijft die constaterend en wordt niet vertaald naar beleid.
Waardenkaarten in Veelvoud; Een landelijke inventarisatie van gemeentelijke archeologische en cultuurhistorische waardenkaarten.
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2015

20

Of het is ouder dan 15 jaar.
Monitor gemeenten monumenten en archeologie 2017 – 2018,
Benchmark.
Erfgoedinspectie, 2019

21

Dit kan in een omgevingsverordening.

22

De Informatiekaart Landschap en Cultuurhistorie is een geografische uitwerking van de leidraad Landschap en Cultuurhistorie. De kaart geeft in zijn algemeenheid informatie over landschapstypen, aardkundige waarden, cultuurhistorische objecten/monumenten, archeologische verwachtingen en structuurdragers als militaire structuren en historische dijken.

23

Cultuurhistorische Verkenning Marine Etablissement C17-53.
bron: Gemeente Amsterdam, 2018

24

'Nederland-veranderd/t.'
Werkconferentie over erfgoed in de leefomgeving.
RCE, 2018

25

Dit gebeurt ook als gevolg van de aanwezigheid van Werelderfgoed. De erfgoedwaarden hiervan zijn sturend op ruimtelijke ontwikkelingen. In het huidige planologische beleid worden zo de voormalige schootsvelden rond forten van de Stelling van Amsterdam vrij gehouden van bebouwing.

26

'tauw.nl'

27

Evenals overigens de waterschappen, die ook veel waterbouwkundige monumenten in bezit hebben. Hoe zij invulling gaan geven aan de aan hen toebedeelde rol is nog onduidelijk.

28

'geldersarcadie.nl'

29

'Erfgoed en Financiering'

30

Ruimte voor erfgoed.
IPO-rapport, december 2017

31

In 2018 is op initiatief van de steunpunten en samen met de RCE begonnen met Provinciale bijeenkomsten Omgevingswet en Erfgoed voor gemeenten.

4. Erfgoed en Samenleving

Het draagvlak voor erfgoed in Nederland is groot; 25 procent van de Nederlanders doet 'iets' met erfgoed en tienduizenden vrijwilligers zijn actief op dit terrein. ^[1] Het SCP heeft meerdere onderzoeken naar erfgoed gedaan; in een van die rapporten staat dat waar kunst veel overeenkomsten vertoont met sport (iedereen is vrij het te beoefenen), cultureel erfgoed meer lijkt op natuur: het heeft een grote aantrekkingskracht op mensen, er is een grote burgerbetrokkenheid, mensen willen het beschermen, maar burgers mogen er niet aankomen, dat mogen alleen de experts. ^[2] De experts zijn professionals, die geholpen worden door tienduizenden vrijwilligers. Dat zorgt voor een spanningsveld; enerzijds wil je als overheid de energie van burgers niet in de weg zitten, anderzijds wil je niet dat iedereen overal aan kan komen. Dat spanningsveld is onderwerp van 'Straatwaarden', een project van de Reinwardt Academie, waarin de veranderende omgang met erfgoed wordt onderzocht. ^[3]

Participatie

Een bijdrage aan de maatschappelijke waardering van en draagvlak voor (archeologische) monumenten zijn de dagen waarop zij toegankelijk zijn. De Open Monumentendag is met jaarlijks circa 5.000 openstellingen en één miljoen bezoekers een van de grootste culturele evenementen van Nederland. Daarnaast zijn er andere grotere evenementen zoals de Nationale Molendag (in 2018: 900 locaties, 90.000 bezoekers), de Dag van het Kasteel (in 2018: 158 locaties, 85.000 bezoekers) en de Nationale Archeologiedagen (in 2018: 350 activiteiten, 56.000 bezoekers). ^[4]

De liefhebbers van erfgoed vormen een vrij homogene groep. Stichting Open Monumentendag doet al meer dan dertig jaar onderzoek naar de samenstelling van de bezoekers van haar evenement. Ondanks diverse pogingen een diverser publiek te bereiken, verandert de samenstelling nauwelijks. Dit beeld ziet de raad ook bij historische en erfgoedverenigingen, al ligt de gemiddelde leeftijd hier iets hoger, maar ook bij andere sectoren.

Het begrip erfgoed

Erfgoed is over het algemeen niet breed toegankelijk, fysiek noch geestelijk.

Een deel van deze ontoegankelijkheid schuilt in de term 'erfgoed' zelf.

Veel mensen, ook jongere generaties, kennen wel de term monument (waarbij overigens als eerste een standbeeld wordt genoemd) en archeologie, maar veel minder het begrip cultureel erfgoed. Het woord erfgoed heeft een wat programmatisch karakter, waar een element van toe-eigening in zit. ^[5]

Vergeleken met het Engelse heritage heeft het ook een wat andere betekenis.

De term heritage heeft een bredere, meer open geformuleerde betekenis. Bij heritage ligt het accent niet zozeer op de materiële cultuur, maar juist op taal, religie en gebruiken (immaterieel erfgoed). Heritage is ook in een ander opzicht in het Engelse taalgebruik een ruimer begrip dan het Nederlandse 'erfgoed'. In

het Engelse begrip zit al heel lang de waardering besloten voor de natuur en het gecreëerde landschap. Hoewel Nederland sinds de negentiende eeuw ook zijn 'natuurmonumenten' kent, wordt er hier maar sporadisch van 'natuurlijk' of 'landschappelijk erfgoed' gesproken. ^[6] Het Nederlandse woord erfgoed staat dan dichterbij het Franse patrimoine, dat neigt naar het meer nationaal georiënteerde patria, patrimonium, héritage du père. ^[7]

Maar met ruimtelijke kwaliteit komt iedereen in aanraking, en erfgoed is er voor iedereen. Hoe zorg je dan als overheid, als erfgoedprofessional, als sector, dat erfgoed ook echt voor iedereen bereikbaar is? Dat gebeurt niet vanzelf. Om dit te bereiken, moet er actie ondernomen worden door de sector. In 'Erfgoed' en Ruimte' geven we al aan dat de aankomende Omgevingswet, met de omgevingsvisies, overheden een uitstekende kans biedt om op het gebied van kennis en waardering een slag te maken. De omgevingsvisies vormen een goede aanleiding om vroegtijdig een discussie over erfgoedwaarden te starten en om burgers te betrekken bij participatietrajecten. In het advies 'Brede blik op erfgoed' stelde de raad dat dit nog maar matig gebeurt. Een zekere gevoeligheid voor de emotionele, associatieve en affectieve kant van cultureel erfgoed ontbreekt nog vaak bij gemeenten en ontwikkelaars. Er moet dus nog wel een slag geslagen worden om erfgoed (ook het immateriële erfgoed) daadwerkelijk als inspiratiebron voor een ruimtelijk ontwerp te gebruiken of te verbinden aan ruimtelijke opgaven. Goed opdrachtgeverschap kan daarbij helpen.

Gelukkig heeft ook de minister in 'Erfgoed telt' aangegeven dat zij alle inwoners van Nederland wil betrekken bij het erfgoed en de toegankelijkheid ervan wil vergroten. Ondersteuning kan right to challenge bieden, een vorm van burgerparticipatie die in het regeerakkoord wordt genoemd. Dit instrument zal meer ruimte bieden aan maatschappelijke initiatieven: burgers en lokale verenigingen krijgen de mogelijkheid om zelf voorstellen in te dienen voor het behoud, gebruik en de toegankelijkheid van erfgoed in hun directe omgeving. De raad ondersteunt dit, maar naast ruimte voor de burgerinitiatieven is het ook de sector zelf die naar de burgers toe moet gaan.

Meerstemmigheid en multi-perspectiviteit

Bijzonder aan erfgoed zijn de verhalen, die kunnen bijdragen aan de duiding van een plek, landschap of regio. Ze kunnen het inzicht vergroten en vormen daarmee de verbinding tussen mens en object of tussen mens en landschap. Dat roept wel meteen vragen op, zoals: wie vertelt dat verhaal? En: welk verhaal? Leg het verhaal voor aan een willekeurige groep mensen en een deel zal zich er niet in herkennen. Bij gebouwde monumenten (meer dan bij cultuurlandschap dat van nature al 'meerlagig' is) is een veelgehoord bezwaar dat er vaak maar één verhaal wordt verteld. En dat die verhalen selectief en oppervlakkig zijn, en kunnen leiden tot mythevorming of bestaande situaties in stand houden. ^[8] Dat dit (in elk geval ten dele) het geval is, is op zich verklaarbaar; bescherming van erfgoed komt meestal voort vanuit groepen gelijkgestemden. Verschillende groepen in de samenleving creëren hun eigen erfgoed.

In een ideale erfgoedwereld worden juist mensen betrokken die met verschillende perspectieven naar hetzelfde object kijken, waarbij verhalen vanuit meerdere gezichtspunten en over meerdere periodes worden verteld. Het beeld dat dan ontstaat, wordt vollediger, gelaagder en toont de (vaak) eeuwenlange dynamiek. Dat maakt het erfgoed interessanter, zorgt voor een beter begrip ervan en maakt het inclusiever. Belangrijker nog is dat elke extra laag van toegevoegde waarde is voor alle mensen. Onderzoek van de Reinwardt Academie laat zien dat mensen het als positief ervaren als ze inzien waar zij staan ten opzichte van een onderwerp en de verhalen van anderen horen. Erkenning van diversiteit in perspectief is van belang in de verbinding met erfgoed en de kwaliteit van de leefomgeving. ^[9]

Meerstemmige verhalen kunnen met ontwerpend onderzoek zichtbaar worden gemaakt en zo richtinggevend zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. De meerstemmigheid vergroot ook het eigenaarschap van erfgoed door de maatschappij, dat weer van belang is voor de duurzame instandhouding ervan. De raad ziet hier een rol weggelegd voor de ontwerpende disciplines. Ruimtelijke ontwerpers, architecten en kunstenaars zijn in staat met een wezenlijk andere blik naar erfgoed te kijken.

Garage Kempering Amsterdam Zuidoost

Parkeergarage Kempering is erfgoed dat veel, soms tegenstrijdige, emoties oproept. Stedenbouwkundig en cultuurhistorisch van belang, van belang voor de hiphopscene, de Pinkstergemeente en meer. Omwonenden zien na acht jaar leegstand het gebouw het liefste gesloopt worden. De betrokken architect wil mensen laten inzien hoe prachtig en belangrijk dit gebouw weer kan worden.

De garage is een belangrijk onderdeel van het oorspronkelijke stedenbouwkundige plan van de Bijlmermeer. Vanaf de verhoogde rijweg van de Karspeldreef reed je er met je auto zo in; nadat je had geparkeerd, liep je via een overdekte verbindingstraat naar je flat. Onderweg had je uitzicht op de groene voetgangersoase van bosschages en gazons, waaruit alle Bijlmerflats oprezen.

Vijftig jaar later is de Karspeldreef verlaagd en de flat Kempering gesloopt. De parkeergarage van deze flat staat op de nominatie om ook te worden afgebroken. Er liggen plannen voor woningbouw. In de buurt en de stad is daarvoor belangstelling. Maar er is ook nostalgie, verontwaardiging en verzet. Want in de garage wordt op dit moment nog gekerkt en gewoond. En er wordt gedroomd over een herontwikkeld gebouw met een verbindende rol in de K-buurt. Imagine IC maakte een tentoonstelling over alle uiteenlopende gevoelens en ambities rond Kempering en de plek die deze garage inneemt in het leven van velen. ^[10]

De essentie van erfgoed zit in het heden. In zijn oratie zei Hans Renes: “Voor mij is erfgoed altijd omstreken, altijd onderwerp van discussies, altijd zowel bindend als scheidend, soms bevestigend maar vaak ook emanciperend. Het gaat over wie wij willen zijn en over de wereld die we na willen laten aan een volgende generatie.” ^[11] Wat de raad terugkreeg uit de expertmeeting ‘publiek en identiteit’ is dat het erfgoed gaat over jezelf in relatie tot het object, en dat is voor iedereen anders. Erfgoed is ook niet altijd iets waar burgers trots op zijn. Ook het ‘ongewenste’ erfgoed is interessant en belangrijk om te behouden, omdat het herinnert aan donkere kanten van de geschiedenis. In Nederland en in de rest van Europa wordt steeds bewuster

geprobeerd een weg te vinden in de omgang met beladen erfgoed. ‘Omarm de complexiteit van erfgoed’ was een van de conclusies; versimpel niet, juist complexiteit en multi-perspectiviteit zijn nodig. Bevraag burgers, betrek ze erbij en maak dan keuzes als sector. ^[12]

De raad onderschrijft deze geluiden. Gelukkig is er ruimte om het belang van erfgoed in een veranderende samenleving te herijken en van meer betekenis te voorzien. Erfgoed zal daardoor een volgende fase ingaan, waarbij overheden en veld zullen meebewegen.

Onze bijeenkomsten vonden plaats voordat ‘Erfgoed telt’ verscheen. We waren dan ook verheugd daarin te lezen dat het Rijk een onderzoek laat uitvoeren naar de ratificatie van het Verdrag van Faro. Dit verdrag van de Raad van Europa plaatst erfgoed in een maatschappelijke context en als onderdeel van een ontwikkelings- of transformatieproces. ^[13] Het verdrag benoemt expliciet de functies van cultureel erfgoed als middel om diversiteit te waarborgen en om burgers te engageren en te verbinden. Voorbeelden ‘in de geest van Faro’ worden inmiddels verzameld ter inspiratie. Het gaat daarbij om burgerinitiatieven die verder gaan dan verhalen. Het gaat over reconstructie, over herbestemming of over restauratie. Zoals bij de Sint Catharinakapel in het Limburgse Lemiers, waar een aantal dorpsbewoners met elkaar de bijzondere interieurschilderingen restaureerde. Het toonde bovendien aan dat burgerinitiatieven rondom erfgoed in krimpregio’s van onschatbare waarde kunnen zijn. ^[14]

Monument Indië-Nederland

Een voorbeeld van een veranderend verhaal is het monument op het Olympiaplein in Amsterdam-Zuid dat in 1935 is opgericht ter ere van generaal J.B. van Heutsz. Van Heutsz, commandant van het Nederlands-Indische leger en gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, is een omstreden figuur. Voor de een symboliseert hij het geweld van de Nederlandse koloniale praktijk, voor de ander de ethiek van de Nederlandse koloniale politiek. Niet alleen Van Heutsz zelf, maar ook het naar hem vernoemde monument was vanaf het begin controversieel. Er werden oproepen gedaan om het monument af te breken of een andere naam te geven, het werd met verf besmeurd, er vond een bomaanslag plaats, er is geprobeerd het met dynamiet op te blazen en onderdelen van het monument verdwenen.

Uiteindelijk werd de naam van het monument in 2001 gewijzigd in Monument Indië-Nederland. Het monument zou niet langer een eerbetoon aan Van Heutsz vormen, maar een symbool zijn voor de relatie tussen Nederland en Indonesië tijdens de koloniale periode (1596 – 1949). In 2007 werden er vier zuilen toegevoegd met historische afbeeldingen die deze relatie verbeelden. Op de achterkant van het monument werd een plaquette aangebracht waarop de geschiedenis en de bedoeling van het monument werden toegelicht. Bijna twintig jaar na de naamsverandering moet vastgesteld worden dat het niet gelukt is om de associatie met Van Heutsz uit te wissen. Het is de vraag of het mogelijk is om aan zo’n omstreden monument een nieuwe betekenis toe te kennen, en op welke manier dat bereikt zou kunnen worden. ^[15]

We constateren dat de monumentensector is gebaat bij een bredere blik en een grotere meerstemmigheid, zeker in het licht bezien van de aankomende Omgevingswet waarin een flinke rol wordt toegedicht aan burgers. De afgelopen jaren is de belangstelling voor methoden om meerstemmigheid te creëren, toegenomen. Er zijn al goede stappen gezet; een voorbeeld hiervan is 'Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen' van de RCE. Bij Imagine IC levert het veldwerk input voor de methodiekontwikkeling. De discussie rondom inclusiviteit wordt ook opener, maar vooralsnog blijft het bij debatten, projecten of statements en is er nog weinig structureels.

De raad adviseert daarom te investeren in methodieken om de verhalen over monumenten en archeologie daadwerkelijk diverser, betekenisvoller en rijker te maken. Tegelijkertijd kunnen de professionals in het veld zelf actief op zoek gaan naar deze andere perspectieven met een soort 'scouts', naar voorbeeld van het platenlabel Top Notch, dat actief in alle lagen van de samenleving op zoek gaat naar talent en innovatie.

Omgevingswet en participatie

Door burgerparticipatie te stimuleren bij het ontwikkelen van plannen, geeft de Omgevingswet een grote rol aan burgers. Dit zou voor de aanwijzing van monumenten van belang kunnen worden, omdat de keuze van burgers nog weleens anders kan uitpakken dan die van erfgoedprofessionals. Wat daarbij opvalt, is dat burgers vaak traditionelere ideeën hebben over monumenten dan experts. Sommige gemeenten experimenteren hier al langer mee. Zo nodigde Zwolle tien jaar geleden zijn inwoners uit om mee te denken over de voordracht van nieuwe gemeentelijke monumenten. Behalve dat bewoners monumenten konden voordragen, werden er verschillende belangengroepen betrokken bij de selectie. De gemeente had een set criteria opgesteld en een speciale commissie toetste alle voordrachten. Voor het draagvlak was het goed.

Communicatie

Bij archeologie speelt iets merkwaardigs: er gaat veel geld naar waardstellende rapporten en gravend onderzoek en de interesse voor archeologie is groot, maar de verbinding met de maatschappij ontbreekt dikwijls. Archeologie is bij uitstek de discipline van het verhaal. Archeologie gaat leven en krijgt betekenis wanneer het verhaal achter de vondsten wordt verteld. Goede voorbeelden daargelaten, constateert de raad dat er bij archeologie in veel gevallen een gebrekkige communicatie is. Op de vraag waarom er veel geld gaat naar iets wat niet zichtbaar is, heeft de archeologiesector nog geen goed antwoord.

Communicatie speelt op drie momenten: voorafgaand, tijdens en na afloop van het onderzoek of de opgraving. Voorafgaand aan het onderzoek gaat het om de communicatie tussen de gemeente en de opgravende partij enerzijds en de initiatiefnemer van bodemverstorende activiteiten anderzijds, over de noodzaak en het belang van het onderzoek. Wanneer duidelijk gemaakt kan worden dat de verstoorder – naast gesaneerde grond en de ruimte om zijn initiatief te realiseren – een verhaal terugkrijgt dat hij kan inzetten voor zijn geplande ontwikkelingen, zal de betrokkenheid bij het onderzoek waarvoor hij moet betalen groter zijn. Dat verhaal moet dan wel toegankelijker zijn dan een wetenschappelijk rapport.

Niet alleen richting de verstoorder maar ook richting het publiek is het tijdens de opgraving van belang om te communiceren. Archeologische vondsten bieden een toegankelijke manier om publiek of bewoners inzicht te geven in het verleden en hen hiervoor te enthousiasmeren. Ook het resultaat van de opgraving moet beter worden gecommuniceerd. De raad spoort gemeenten, verantwoordelijk voor hun erfgoed, aan de handschoen op te pakken in samenwerking met de archeologische bedrijven die het onderzoek uitvoeren.

In Nederland worden jaarlijks duizenden archeologische rapporten geproduceerd door tientallen opgravingsbedrijven, universiteiten en gemeenten. Het afgelopen decennium waren dat er gemiddeld zo'n 7.400 per jaar. ^[16] De meeste onderzoeken worden niet gepresenteerd als een maatschappelijke bijdrage, maar als een wetenschappelijk rapport voor de eigen beroepsgroep. Enerzijds is dat noodzakelijk: een objectieve vastlegging van feiten is nodig om volgende generaties de gelegenheid te bieden verder onderzoek te doen. Anderzijds is daarvan een 'vertaling' nodig naar een verhaal dat begrijpelijk is voor niet-archeologen.

De raad adviseert dan ook: maak archeologie zichtbaarder, maak duidelijk waarom er een archeologisch onderzoek plaatsvindt, welke waarde het kan hebben voor de stad, gemeente of ontwikkelaar en maak de resultaten begrijpelijk en zichtbaar. Denk hierbij aan een lekenvertaling van rapporten en meer aandacht voor communicatie met de opdrachtgever en het publiek. Het verhaal van de vindplaats moet worden verteld, de manier waarop is cruciaal. De maatschappelijke verankering moet er komen, om te voorkomen dat het draagvlak voor archeologie afkalft.

Plechelmusplein Oldenzaal

Tussen 2011 en 2013 zijn tijdens archeologische opgravingen op het Plechelmusplein in Oldenzaal 2.750 skeletten ontdekt en gedocumenteerd, mede dankzij 1,5 miljoen euro steun van gemeente en provincie. Het plein bleek ruim duizend jaar als begraafplaats in gebruik te zijn geweest, veel langer dan aanvankelijk werd aangenomen en er werden veel meer begravingen aangetroffen. Een selectie van tweehonderd individuen is nader onderzocht via een populatieonderzoek, bestaande uit DNA-onderzoek, fysisch antropologisch onderzoek en een isotopenonderzoek. Het leverde een schat aan informatie op, bijvoorbeeld over mobiliteit, migratie en verwantschappen. Hierover kon een aansprekend verhaal aan het publiek verteld worden over tien eeuwen begraven in hartje Oldenzaal. Het publiek werd daarmee een trouwe supporter van het onderzoek en een gretig afnemer van alles wat gemeente, archeologen en andere onderzoekers te bieden hadden.

Het opgravingsrapport werd veel gedownload, Oldenzalers kijken uit naar het publieksboek en waren aanwezig bij talloze lezingen, exposities, rondleidingen en presentaties. Tien inwoners zijn extra trots: zij mogen zich 'Oer-Oldenzaler' noemen. Bijna 130 mannen uit de stad die konden aantonen dat ze in een rechte mannelijke lijn afstammen van voorouders die tot ten minste de achttiende eeuw in Oldenzaal of omstreken woonden, hebben DNA afgestaan voor een vergelijking met op het Plechelmusplein opgegraven en nader onderzochte individuen. Tien mannen bleken genetisch verbonden met drie van de

onderzochte individuen. Ze vormen een directe link tussen de huidige bevolking en hun begraven voorouders. ^[17]

Overigens moet de raad in dit verband drie positieve kanttekeningen maken, waarvan er twee voortkomen uit de inzet van vrijwilligers en bijdragen aan het creëren van draagvlak voor archeologie. De eerste betreft de gemeentelijke archeologische depots (er zijn er 27 in Nederland), waar archeologisch erfgoed voor publiek ontsloten wordt via educatieve projecten. ^[18] De tweede zijn de dertien ArcheoHotspots, plekken waar bezoekers kunnen meehelpen met (de uitwerking van) archeologisch onderzoek. De derde kanttekening is er een van financiële aard: het Mondriaan Fonds heeft in de periode 2018 – 2021 in de Bijdrage meerjarenprogramma's speciale aandacht voor grootschalige publieksactiviteiten voor archeologie, zodat de toegankelijkheid van archeologie voor het bredere publiek en het publieksbereik kunnen worden vergroot.

Noord-Zuidlijn Amsterdam

Vanaf 2003 is bodemonderzoek gedaan in de bouwputten van de Noord-Zuidlijn. Met name de bouwputten voor de stations Damrak en Rokin waren interessant; deze liggen in het historisch centrum van Amsterdam en konden de meeste informatie bieden over de vroege geschiedenis van de stad. Bovendien loopt het metrotracé hier door de bedding van de Amstel.

Door de 700.000 bodemvondsten te verbinden met al bekende gegevens uit bodemonderzoek werd het inzicht vergroot in het ontstaan van Amsterdam in het derde kwart van de twaalfde eeuw en kon geconcludeerd worden dat de eerste Amsterdammers ambachts- en kooplieden waren. Géén boeren, zoals in geschiedenisboeken staat.

Het 6 miljoen euro kostende onderzoek is toegankelijk gemaakt voor het publiek. Er kwamen een monumentaal boek en een fotocatalogus met 11.279 van de circa 700.000 voorwerpen. Daarnaast zijn tienduizenden voorwerpen geselecteerd voor een tentoonstelling in twee grote vitrines in Metrostation Rokin.

In een digitale rondleiding op de website 'belowthesurface.amsterdam/nl' zijn de vondsten aan een tijdbalk gekoppeld en virtueel te zien. Daar zijn straks ook de achterliggende datasets van alle gevonden voorwerpen geplaatst, waarmee het voor iedereen mogelijk wordt zelf onderzoek te doen naar de vondsten en eigen catalogi samen te stellen. Door de opzet van het boek en de website worden de resultaten van het langjarige onderzoek in het tracé Noord-Zuidlijn niet alleen voor de professionele archeoloog, maar ook voor de geïnteresseerde leek en het onderwijs ontsloten.

Aanbevelingen

- Meerstemmige verhalen kunnen met ontwerpend onderzoek zichtbaar worden gemaakt en zo richtinggevend zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. De raad ziet hier een rol weggelegd voor de ontwerpende disciplines.
- De raad adviseert overheden te investeren in methodieken om de verhalen over monumenten en archeologie daadwerkelijk diverser, betekenisvoller en rijker te maken. Tegelijkertijd kan direct gestart worden met een actieve ‘Top Notch-benadering’, waarin in alle lagen van de samenleving stemmen gerekruteerd worden.
- De raad spoort gemeenten in samenwerking met de archeologische bedrijven aan: maak archeologie zichtbaarder, maak duidelijk waarom er een archeologisch onderzoek plaatsvindt, welke waarde het kan hebben voor de stad, gemeente of ontwikkelaar en maak de resultaten begrijpelijk en zichtbaar. Denk hierbij aan een lekenvertaling van rapporten en meer aandacht voor communicatie met de opdrachtgever en het publiek. Het verhaal van de vindplaats moet worden verteld, de manier waarop is cruciaal.

1

Gisteren vandaag.
Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening.
Het culturele draagvlak, nr. 15.
Broek, van den, A., Houwelingen, van, P., 2015

2

Natuur en Cultuur.
Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid.
Steenbekkers, A., Broek, A. van den, 2014

3

Straatwaarden.
Het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken.
Knoop, R., Schwarz, M. (red.), 2017

4

‘archeologiedagen.nl’

5

Erfgoed.
De geschiedenis van een begrip.
pagina 12, 13, Grijzenhout, F., 2007

6

Erfgoed.
De geschiedenis van een begrip.
Krabbe, C.P., 2007

7

Questions sur le patrimoine.
Audrerie, D.,
Bordeaux 2003

8

Expertmeeting publiek en identiteit.
november 2017

9

Momenteel werkt het SCP aan een beschouwing over erfgoed en identiteit, dat nationale identiteit als onderwerp heeft. Aan de orde komt onder meer de spanning tussen de gedachte dat erfgoed verbindt enerzijds en het gegeven dat erfgoed ook betwist kan zijn en tot twist kan leiden anderzijds. Als eerste staat in 2019 een project op de rol over erfgoed in het licht van vraagstukken als cohesie en inclusie. In beide genoemde projecten gaat het bij erfgoed nadrukkelijk ook over immaterieel erfgoed.

10

‘Beladen Erfgoed.
Garage de Kempering (video);
‘Kempering: modern monument’

11

In rede ‘Erfgoed in interessante tijden’, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van OCW/RCE, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011.

12

Als suggestie aan de sector werd door aanwezigen meegegeven: let op de taal die gebruikt wordt. De terminologie is er niet een die veel mensen herkennen.

13

Inmiddels hebben achttien landen het verdrag geratificeerd.

14

'ruimtevolk.nl'

15

Van standbeeld naar schandpaal?'
voertaal.nu'

16

De rapporten zijn te raadplegen via het online portaal voor wetenschappelijke publicaties.
'narcis.nl'

17

Archeologie in Nederland.
ADC ArcheoProjecten,
nr. 3 juni 2017

18

Meer dan de helft van het Nederlandse archeologisch erfgoed ligt in 27 gemeentelijke depots opgeslagen. Samen met provinciale depots vormen zij de archeologische schatkamer van Nederland.
Verder graven in depots.
Erfgoedinspectie, oktober 2018

5. Erfgoed en Financiering

“Monumentenmarkt niet zo hijgerig. Voor wie iets moois wil, de tijd heeft en zich wil verdiepen, biedt een monumentaal pand een geschikt alternatief op de huidige krappe koopwoningmarkt.” Begin vorig jaar meldden het Nationaal Restauratiefonds (NRF) en de Nederlandse Vereniging van Makelaars (NVM) dit bij de bekendmaking van de cijfers over 2017 van de monumentenmarkt. De gemiddelde vierkante-meterprijs van de door NVM-makelaars verkochte monumenten was in 2017 9,5 procent hoger dan in 2016; voor de totale bestaande koopwoningmarkt was dat 7,8 procent. Voor een monument werd in 2017 gemiddeld 481.000 euro neergeteld, terwijl dit voor de totale markt dit 260.000 euro was. Een (rijks)monument is prijzig, maar dan heb je ook wat, volgens het NRF en de NVM, want de hogere prijzen geven ook meteen de bijzondere meerwaarde ervan aan. ^[1]

Dat de instandhouding van monumenten niet alleen geld kost maar ook geld oplevert, maakt het bovenstaande wel duidelijk. Tenminste, wanneer het gebouwde monumenten betreft, maar niet elk type en ook niet op elke plek. Bovendien, voor archeologische monumenten en cultuurlandschappen geldt dit niet. De raad plaatst daarom hierbij wel de kanttekening dat er in Nederland, wat de economische waarde van monumenten betreft, sprake is van een flinke ongelijkheid.

Waar gebouwde monumenten in elk geval voor een hogere economische waarde zorgen, is in de stad. Uit verschillende onderzoeken blijkt een directe relatie tussen een gebouwde omgeving met veel monumenten en hogere grond- en vastgoedprijzen. ^[2] Daarnaast blijkt uit de ‘Atlas voor gemeenten 2015’ dat mensen bereid zijn gemiddeld 60.000 euro meer te betalen voor een monument in een monumentale omgeving en 30.000 euro voor een niet-monument in dezelfde monumentale omgeving. Puur vanwege het historische karakter van het pand, en dat staat nog los van de vele voorzieningen, die zich meestal ook in zo’n monumentale omgeving bevinden. Het geld dat geïnvesteerd is in de instandhouding van monumenten heeft externe effecten; niet alleen op de buurt eromheen, maar op de hele stad en zelfs op zijn omgeving, tot zo’n tien kilometer ervandaan. ^[3]

Investeren in monumenten loont. Dit is dan ook jarenlang door het Nationaal Restauratiefonds verkondigd. Toen in 2010 de toenmalig staatssecretaris van Cultuur aantrad, was een van de eerste rapporten die hem werd aangeboden ‘Investeren in monumenten 2010’, waarin het Nationaal Restauratiefonds uiteenzet dat het Rijk voor elke euro subsidie aan monumenten 1,5 euro terugkrijgt. ^[4]

Publieke financiering

Het draagvlak voor de instandhouding van onroerend erfgoed is groot, zowel politiek als privaat. ^[5] De bereidheid daarvoor in de buidel te tasten, is ook groot. Opeenvolgende kabinetten hebben de erfgoedsector uit de wind gehouden en de overheidsbijdrage aan investeringen in monumenten is, in tegenstelling tot andere

cultuursectoren, nauwelijks teruggelopen. Naast het Rijk trekken ook provincies en gemeenten middelen uit voor cultureel erfgoed, onder meer voor restauraties en instandhouding, maar ook voor publieksevenementen zoals de Open Monumentendag en de Nationale Archeologiedagen. ^[6]

Tegelijkertijd is de financiële bijdrage door particulieren en private partijen in deze sector vanouds groot. Sterker, monumenteneigenaren brengen zelf het grootste deel van de investeringen in monumenten op. Bij archeologie is het private aandeel in de kosten ook groot vanwege het ‘verstoorder betaalt-principe’.

De instandhouding van (archeologische) monumenten wordt door het ministerie van OCW op verschillende manieren financieel ondersteund: via subsidieregelingen en het Nationaal Restauratiefonds. Ook het Fonds voor Cultuurparticipatie, het Fonds voor Creatieve Industrie en het Mondriaan Fonds hebben een budget voor (beleving van) erfgoed beschikbaar. Daarnaast levert het ministerie van Financiën een bijdrage via fiscale voordelen voor eigenaren van landgoederen die vallen onder de Natuurschoonwet.

Jaarlijks wordt door het Rijk circa 180 miljoen euro aan instandhouding van monumenten beschikbaar gesteld. ^[7] In het huidige regeerakkoord is er nog eens 323,5 miljoen extra beschikbaar voor erfgoed en monumenten, waarvan 95 miljoen extra voor restauratie en extra geld voor het Nationaal Restauratiefonds. ^[8] ^[9] Daarnaast is er 31,5 miljoen extra begroot voor archeologie, 13,5 miljoen euro voor een gezamenlijke kerkenaanpak in Nederland en 15 miljoen euro voor de Groningse monumenten in het aardbevingsgebied. ^[10] ^[11]

Rijkssubsidies

Het Rijk wil een goede zorg voor en het behoud van cultureel erfgoed stimuleren. Met verschillende subsidieregelingen heeft het Rijk in de periode 1995 – 2010 een restauratieachterstand bij het monumentenbestand teruggebracht van 40 naar 10 procent. ^[12] Dit percentage wordt algemeen acceptabel gevonden, maar mag niet verder oplopen. Om de monumenten in goede staat te houden en kostbare en ingrijpende restauraties te voorkomen, wordt planmatig onderhoud gestimuleerd met de Subsidieregeling instandhouding monumenten (hierna: Sim, bedoeld voor niet-woonhuizen).

Voor woonhuismonumenten was tot voor kort een combinatie van leningen en fiscale aftrek beschikbaar. Per 1 januari 2019 is de fiscale aftrek voor particuliere eigenaren van rijksmonumenten met een woonfunctie komen te vervallen. Hiervoor is nu een subsidieregeling beschikbaar: de Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten. Door de omvorming van de fiscale aftrek naar een subsidieregeling is vanaf 2019 jaarlijks 62 miljoen euro beschikbaar: 45 miljoen euro voor particuliere woonhuseigenaren en 17 miljoen euro extra voor de Sim (waarvan 5 miljoen euro voor groen erfgoed). ^[13]

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is verantwoordelijk voor de uitvoering van de rijkssubsidieregelingen. De uitbetaling wordt gedaan door het Nationaal Restauratiefonds. De Sim betreft circa 25.000 rijksmonumenten, zoals kerken, kastelen en molens, maar ook groene en archeologische monumenten vallen onder deze regeling. ^[14] De subsidie hiervoor is bedoeld voor sober en doelmatig

onderhoud op basis van een instandhoudingsplan met een looptijd van zes jaar. Het Rijk draagt maximaal 60 procent van de totale kosten bij. Met de Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten erbij (circa 36.000 rijksmonumenten), zal de RCE jaarlijks circa 15.000 subsidieaanvragen behandelen.

Volgens de raad werkt de Sim over het algemeen goed voor de meeste gebouwde monumenten. Uit gesprekken met het veld bleken er echter nog een paar knelpunten in de regeling te zitten.^[15] Twee daarvan, de problematiek van de subsidieperiode van zes jaar voor eigenaren van grote monumenten en de beschikbare middelen voor groen erfgoed, zijn goeddeels ondervangen in 'Erfgoed telt'. Wat volgens ons daarmee nog niet helemaal wordt opgelost, is de instandhouding van de 1.400 archeologische monumenten. De Sim blijkt onvoldoende een duurzaam beheer van archeologische monumenten te stimuleren.

Van de Sim wordt voor de instandhouding van archeologische monumenten weinig gebruikgemaakt, waardoor er gek genoeg voor archeologie geld overblijft. Het veld geeft hiervoor twee redenen aan: ten eerste dat de meeste eigenaren van archeologische monumenten te weinig kennis hebben van de Sim; ten tweede dat eigenaren – wanneer ze de Sim wel kennen – niet snel subsidie aanvragen voor de instandhouding van een – meestal – onzichtbaar monument dat ze niet kunnen gebruiken, waarmee ze geen geld verdienen en waaraan ze ook nog bijna de helft zelf moeten bijdragen. Zolang het in de grond zit, voelt een eigenaar zich niet aangesproken iets te ondernemen en ervoor te zorgen. Dan geldt 'wat niet weet, wat niet deert'.

Hoewel 'Erfgoed telt' hieraan aandacht besteedt en plannen heeft voor een betere communicatie, financiering van klein onderhoud en een monitor, vraagt de raad zich af of de Sim wel geschikt is voor archeologie. Voor een duurzame instandhouding van archeologische monumenten is meer nodig dan alleen een regeling die de helft van de kosten voor sober en doelmatig onderhoud vergoedt. Naast bewustwording is er vooral een prikkel nodig die eigenaren verleidt wel het onderhoud van hun archeologische rijksmonument ter hand te nemen. Compensatie komt dan weer om de hoek kijken in de klassieke redenering van de eigenaar die door de overheid wordt beperkt – door het nationale belang ervan – in de vrijheid van omgang met zijn bezit. Wanneer in ruil voor deze inperking van vrijheid de eigenaar enige vorm van compensatie ontvangt, erkent de overheid dat de instandhouding is afgewenteld op de eigenaar, meestal een particulier. De raad adviseert nog eens te verkennen op welke wijze het budget dat bestemd is voor instandhouding van archeologische monumenten het meest doelmatig kan worden ingezet.

Naast de Sim en de Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten is er de Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten. Deze subsidie ondersteunt eigenaren, gemeenten en provincies financieel bij het onderzoek naar nieuwe functies voor monumenten zoals kerken, fabrieken en scholen, en het wind- en waterdicht maken van leegstaande panden. De regeling moet leegstand zoveel mogelijk voorkomen c.q. opheffen en geldt voor rijks-, provinciale- en gemeentelijke monumenten, en zelfs voor gebouwen zonder monumentstatus, die volgens de betrokken gemeente wel een bijzondere cultuurhistorische waarde hebben.^[16]

Restauratiesubsidies werden tot 2012 direct door het Rijk verleend. Sindsdien is het budget hiervoor ondergebracht bij de provincies.

Nationaal Restauratiefonds

Al in 1985 zijn restauratiesubsidies voor woonhuismonumenten vervangen door laagrentende leningen. Bewoners van een monument blijken veel meer geneigd te zijn eigen geld in het onderhoud te steken dan eigenaren die het monument niet als woonhuis gebruiken. Voor de overheid een reden subsidie als prikkel juist daar in te zetten, waarin minder vanzelfsprekend wordt geïnvesteerd. ^[17]

Voor de verstrekking van de leningen heeft het Rijk in hetzelfde jaar Stichting Nationaal Restauratiefonds (NRF) opgericht, met een initiële storting vanuit het Rijk. Later heeft het NRF ook middelen aangetrokken van decentrale overheden en andere, private partijen, waaronder banken en fondsen. Het NRF is een succesvol revolverend fonds, omdat het stabiliteit en continuïteit biedt aan de monumenteigenaar, onafhankelijk van de conjunctuur. Deels komt dit omdat het fonds politiek 'met rust gelaten' is, waardoor het kapitaal heeft kunnen groeien. Inmiddels beschikt het fonds over 500-600 miljoen euro fondsvermogen en is het voor de financiering van restauratie en onderhoud aan rijksmonumenten onafhankelijk van bijdragen uit het cultuurbudget van het ministerie van OCW. Jaarlijks wordt circa 40 miljoen euro via restauratieleningen geïnvesteerd, beschikbaar uit aflossingen van lopende leningen.

Het NRF ondersteunt eigenaren die een rijksmonument willen onderhouden, restaureren of verduurzamen met een lening tegen gunstige voorwaarden. Voor de financiering van het behoud en het benutten van een monument kan de eigenaar terecht bij één loket. Het biedt verschillende typen leningen aan voor projecten, waarvoor eigenaren bij een reguliere bank niet terecht kunnen, lang en tegen een lagere rente, en geeft specifieke informatie. Er zijn leningen voor rijksmonumenten met een woonfunctie, voor rijksmonumenten zonder woonfunctie, voor monumentale kerken, voor monumentale scholen, voor provinciale en gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden in beschermde dorps- en stadsgezichten. Inmiddels is er ook een lening voor verduurzaming opgenomen. De leningen worden op annuïtaire wijze afgelost met een rente vanaf 1 procent voor eigenaar-bewoners van een rijksmonument.

Het NRF onderscheidt zich door een combinatie van financieringsproducten en kennis. Het beschikt over financial engineering; bij het NRF zijn ingewikkelde financieringsopgaven aan de orde van de dag. De raad is enthousiast over het NRF, zijn positie is uniek, zijn draagvlak is groot en betekenis verrijkend.

Toch wil hij graag een aanbeveling over het NRF meegeven. De raad mist een meer ontwikkelingsgerichte visie van deze 'bankier van het verval'. Onder invloed van de transitie in de fysieke leefomgeving en de sociaal-maatschappelijke transitie verandert de monumentenwereld. Met deze verandering, in combinatie met de toenemende behoefte aan maatwerk en differentiatie, ziet de raad ook een verder verschuivende rol voor het NRF. De raad ziet die rol met name op het terrein van de verduurzaming van erfgoed, een grote uitdaging de komende periode.

Het aantal rijksmonumenten maakt slechts 1 procent uit van de totale gebouwenvoorraad, maar heeft zeer specifieke duurzaamheidseisen. Voor de verduurzaming van monumenten is er vanuit de eigenaren een toenemende behoefte aan specialistische informatie. Die voorlichtingstaak is nog niet goed belegd en door de directe koppeling met financieringsvragen ziet de raad hier een rol voor het NRF. Het NRF is gestart met de financiering van verduurzaming, maar zou zich verder kunnen ontwikkelen tot hét financieel expertisecentrum in de erfgoedwereld, waar zich alle kennis concentreert rond de financiering van verduurzaming en herbestemming van monumenten; voor interieurs en kerken, voor een onrendabele top en dat allemaal voor zowel rijks- provinciale als gemeentelijke monumenten. De raad adviseert de mogelijkheden daartoe te verkennen.

NWO-programma archeologie

Sinds 2016 had het ministerie van OCW een bescheiden fonds (jaarlijks 250.000 euro) ondergebracht bij de NWO voor verdiepend wetenschappelijk onderzoek naar archeologische vondsten van (inter)nationaal belang. Dit programma steunde de gemeenten, die volgens het principe ‘de verstoorder betaalt’ ook verantwoordelijk zijn voor de afhandeling van heel bijzondere vondsten, en bood de mogelijkheid daarnaar verder onderzoek te doen. In de uitvoering werkten de NWO en de RCE samen. De raad was blij met dit initiatief, vanuit de gedachte dat de financiering van aanvullend onderzoek niet altijd van de ‘verstoorder’ verlangd kan worden, terwijl het wetenschappelijk en maatschappelijk belang van archeologisch onderzoek, namelijk het vergroten van de kennis over ons verleden, hiermee wel is gediend.

Het programma is inmiddels gestopt, maar op dit moment is er een nieuwe call voor archeologie die in maart opengaat. Het ministerie heeft samen met de NWO het onderzoeksprogramma ‘Archeologie telt. Op weg naar toekomstbestendig archeologisch onderzoek’ ontwikkeld. Het doel van het nieuwe programma (met een looptijd van drie jaar) is het stimuleren van onderzoek, waarbij (innovatieve) methoden en technieken worden ingezet. Daarbij is de hele kennisketen betrokken. Een belangrijke ambitie van het programma is om publiek-private samenwerkingen te ontwikkelen die leiden tot een structurele uitwisseling van kennis. Het totale budget voor deze call is circa 2,5 miljoen euro. ^[18]

Fiscale regelingen

Tot 1 januari 2019 konden eigenaren van woonhuismonumenten 80 procent van de kosten voor het onderhoud aan het pand fiscaal verrekenen in hun belastingaangifte. Sinds dit jaar is dat omgezet in de regeling Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten. Eigenaren van landgoederen en buitenplaatsen die volgens de Natuurschoonwet (NSW) zijn gerangschikt als NSW-landgoed, kunnen gebruikmaken van bijzondere regelingen voor: de onroerendezaakbelasting, de erfbelasting, de schenkbelasting, de overdrachtsbelasting, de inkomstenbelasting en de vennootschapsbelasting. ^[19] Overigens kunnen eigenaren van een NSW-landgoed sinds 2019 ook gebruikmaken van de Instandhoudingssubsidie woonhuis-rijksmonumenten. ^[20] Monumentenorganisaties hebben daarnaast profijt van de Geefwet. ^[21]

Rijkscultuurfondsen

Voor erfgoedcategorieën die buiten reguliere subsidieregelingen vallen, zoals mobiel erfgoed, en crossover-projecten met andere cultuursectoren heeft het Rijk middelen ondergebracht bij de rijkscultuurfondsen. Zo heeft het Mondriaan Fonds de Bijdrage Mobiel Erfgoed, bedoeld voor bijzondere projecten van organisaties die gericht zijn op zichtbaarheid, draagvlakvergroting of educatie en bijdragen aan de professionalisering en versterking van mobiel erfgoed als geheel. ^[22] Ook ondersteunt het Mondriaan Fonds rijksmonumenten die als presentatieplek gebruikt worden via de Bijdrage Meerjarenprogramma's Presentatie-instellingen. Een voorbeeld is het Kunstfort Vijfhuizen, onderdeel van de Stelling van Amsterdam en een presentatieplek waar militair erfgoed en hedendaagse beeldende kunst elkaar versterken. Vanuit de bijdrage Meerjarenprogramma's Musea en overige Erfgoedinstellingen is er in de periode 2018 – 2021 speciale aandacht voor grootschalige publieksactiviteiten voor archeologie, bedoeld om de toegankelijkheid ervan te vergroten.

Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie heeft het Ontwerpprogramma Erfgoed en Ruimte, waarvoor jaarlijks 800.000 euro subsidie beschikbaar is voor samenwerking tussen ontwerpers en erfgoedsectoren die ontwerp verbinden aan ruimtelijk cultureel erfgoed. Het programma is in nauwe samenwerking met de RCE opgezet en uitgevoerd. ^[23] Het Fonds Cultuurparticipatie heeft altijd een regeling die aansluit bij een project voor de vele vrijwilligers die actief zijn in de sector, of bij een educatieproject.

Provinciale subsidies

Tot 2012 verstrekke het Rijk zelf de subsidies voor restauratiewerkzaamheden aan rijksmonumenten. Sindsdien is het budget hiervoor (circa 20 miljoen euro per jaar) ondergebracht bij de provincies. Die hebben nu een eigen fonds dat zij aanvullen door het bedrag van het Rijk te matchen. Drenthe, Friesland, Groningen, Limburg en Utrecht verdubbelen dat bedrag; Flevoland, Friesland, Noord-Holland, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland dragen bij, maar halen de verdubbeling niet. Noord-Brabant en vooral Gelderland dragen veel meer bij. ^[24] De onderlinge budgetten verschillen per provincie sterk, evenals de restauratieregelingen en prioriteiten. ^[25] In totaal omvatten de erfgoedbudgetten van de provincies ongeveer 85 miljoen euro per jaar; dus bovenop de 20 miljoen euro van het Rijk dragen zij samen zo'n 65 miljoen euro bij. ^[26] Omdat er ook vanuit economische, ruimtelijke, culturele en maatschappelijke programma's bijgedragen wordt aan erfgoeddoelstellingen, gaan de investeringen feitelijk nog verder.

Noord-Brabant

Een van de instrumenten binnen het erfgoedbeleid van Noord-Brabant is de Erfgoedfabriek. Dit is een langlopend investeringsprogramma voor het behoud van waardevolle cultuurhistorische complexen als identiteitsdragers in het Brabantse landschap. De Erfgoedfabriek richt zich voor een duurzame exploitatie van erfgoedcomplexen op herbestemming of facilitering. Daartoe kan met kennis, expertise en beperkte middelen het proces naar een haalbare businesscase worden gefinancierd. Wanneer het gaat om iconen binnen de verhaallijnen van Noord-Brabant, kan er mee worden geïnvesteerd. ^[27]

De verhaallijnen zijn Bevochten Brabant, Religieus Brabant, Innovatief Brabant en Bestuurlijk Brabant; zij vertellen elk een specifiek verhaal uit de Brabantse geschiedenis. De provincie verbindt hiermee locaties, verhalen en landschappen.

Provinciale cultuurfondsen voor Monumenten

Vanaf 2003 – 2005 hebben de provincies, het Nationaal Restauratiefonds (NRF) en het Prins Bernard Cultuurfonds (PBC) samen revolverende cultuurfondsen voor monumenten opgericht, bedoeld voor de instandhouding van provinciale en gemeentelijke monumenten. Deze fondsen opereren naast het NRF en de budgetten verschillen per provincie. Eigenaren kunnen bij deze fondsen een laagrentende lening aanvragen voor de restauratie of instandhoudingswerkzaamheden aan hun monument. Negen provincies hebben een fonds; in Drenthe, Limburg en Flevoland bestaat er (nog) geen cultuurfonds voor monumenten. Drenthe heeft wel het Drents Monumentenfonds. In Friesland en Groningen is de regeling verbreed; ook herbestemmings- en verduurzamingskosten komen in aanmerking voor financiering. In 2017 werden uit deze revolverende fondsen 30 laagrentende leningen toegekend voor een totaalbedrag van 2 miljoen euro. ^[28]

Over de rol van de provincies in relatie tot de financiering van erfgoed, wil de raad het volgende opmerken: kijkend naar de ontwikkeling van monumenten en de drie overheidslagen, dan zien we een aantal pluspunten voor de provincie ten opzichte van zowel het Rijk als de gemeenten. Er kan een goede financiële basis worden gelegd; de provincie heeft al de verantwoordelijkheid voor het verdelen van het rijksgeld voor restauraties en er zijn cultuurfondsen voor monumenten. In het algemeen gaat het verdelen van de restauratiegelden goed en volgens de raad zou dit middenniveau zich verder mogen ontwikkelen.

Daarnaast kunnen de provincies relaties leggen tussen erfgoed en ruimtelijke, maatschappelijke en economische doelstellingen. De provincie is, eerder dan het Rijk, in staat financiering uit verschillende beleidsterreinen te combineren, wat waarschijnlijk ook doelmatiger en efficiënter uitpakt. ^[29] Tot slot past niet elke oplossing overal in Nederland. De provincie heeft inzicht in de voorraad monumenten, weet wat er speelt in de omgeving en zit sterk in de ruimtelijke ordening. De provincie kan hierdoor kan beter prioriteiten stellen en meer sturen op kwaliteit, in plaats van vooral toetsing aan juridische kaders.

Tegelijk constateert de raad dat bij een aantal provincies voldoende kennis en kunde is, maar niet bij allemaal. Wil het bovenstaande goed uitwerken, dan moet die kennis in alle provincies voorhanden zijn. De raad adviseert te verkennen hoe de toekomstige rol van provincies in het erfgoedbestel verder versterkt kan worden en hoe het kennisniveau in alle provincies op peil te krijgen is. Hij spoort OCW, BZK, RCE, IPO en VNG aan de samenwerking hierin te versterken.

Gemeentelijke subsidies

Naast de provincies heeft een aantal gemeenten een eigen restauratiefonds opgericht voor eigenaren van gemeentelijke monumenten, bedoeld om restauraties en hypotheekleningen te financieren. Op dit moment zijn dat Amsterdam, Deventer, Dordrecht, Haaglanden (MonumentenFonds 1818), Hilversum, Maastricht (Elisabeth Strouven Fonds), Moerdijk, Leeuwarden, Rotterdam, Schiedam en

Utrecht. De fondsen zijn ondergebracht bij het Nationaal Restauratiefonds. ^[30]
Daarnaast is er ook in Gelderland een aantal gemeenten met een eigen regeling.

De raad constateert dat – los van bovengenoemde gemeenten – de meeste gemeenten geen (financieel) beleid hebben dat voorzieningen of ondersteuning biedt aan de zelf aangewezen monumenten en evenmin aan provinciale of (archeologische) rijksmonumenten. De gemeentelijke bijdrage wordt door de sector gemist, zowel bij gebouwde en archeologische monumenten als bij cultuurlandschappen. Dit hoeft zich niet altijd te vertalen in financiële middelen, maar zou ook kunnen in de vorm van een belastingkorting of een verlaging van de leges. Een grote bijdrage kan de gemeente leveren door akkoord te gaan met een bestemmingswijziging van een monument. De raad wil gemeenten oproepen hieraan meer aandacht te besteden, ook met de toekomstige omgevingsvisies in het achterhoofd.

Private financieringsstromen

Het aandeel privaat geld is in deze sector vanouds groot. Dat heeft alles te maken met het feit dat veruit de meeste monumenten of terreinen in eigendom zijn van particulieren of private stichtingen en verenigingen, en slechts in beperkte mate van overheden. Monumenteneigenaren betalen zelf het grootste deel van de investeringen in monumenten. Bij archeologie is het private aandeel in de kosten ook groot vanwege het ‘verstoorder betaalt-principe’. Daar wordt het meeste onderzoek betaald door de verstoorder; naast overheden zijn dat meestal grote aannemers, bouwbedrijven en particulieren. ^[31] Hierdoor gaat er verplicht veel privaat geld naar archeologie; specifiek, naar de opgraving.

Naast eigenaren investeren ook een flink aantal private partijen en private fondsen in het behoud van erfgoed. De voorwaarden en doelstellingen van deze fondsen zijn zeer divers. Die lopen uiteen van een fonds voor stolpboerderijen in Noord-Holland tot een fonds voor het energiezuinig maken van monumentale woningen in de regio Utrecht. Sommige fondsen ondersteunen elk type erfgoed, van rijksniveau tot gemeentelijke niveau, en andere fondsen richten zich juist op één type erfgoed. We gaan hier specifiek in op drie typen financiers: het Prins Bernhard Cultuurfonds, de loterijen en crowdfunding.

Prins Bernhard Cultuurfonds

Het grootste private fonds in Nederland is het Prins Bernhard Cultuurfonds (PBC). Dit fonds participeert in revolverende fondsen, zoals de cultuurfondsen voor monumenten en het MonumentenFonds 1818, maar stelt daarnaast ook zelf geld ter beschikking voor de instandhouding van rijksmonumenten. ^[32] In 2017 gaf het fonds hieraan 4,8 miljoen euro uit, vooral aan monumenten met een publieke bestemming. Voor archeologie is er een aantal fondsen op naam beschikbaar, waarbij moet worden opgemerkt dat de onzichtbaarheid van archeologie de bijdrage van fondsen remt. ^[33] Het PBC draagt bij aan diverse soorten restauraties, van kerken tot molens. Vaak gaat het om de restauratie van het exterieur van deze monumenten. De grootste inkomstenbronnen van het fonds zijn de BankGiro Loterij (16 miljoen euro) en de Nederlandse Loterij (5 miljoen euro).

Loterijen

De BankGiro Loterij heeft zich in Nederland ontwikkeld tot een geldstroom die losstaat van markt- en beleidsontwikkelingen. ^[34] Het grootste aandeel in de afdracht gaat naar het Prins Bernhard Cultuurfonds. Ook een paar monumentenorganisaties zijn vaste partners, zoals Vereniging Hendrick de Keyser, BOEi, De Hollandsche Molen en Kasteel de Haar. Daarnaast gaan jaarlijks eenmalige schenkingen naar grote restauratieprojecten, zoals de Eusebiuskerk in Arnhem, Kasteel Helmond of Sterrenwacht Sonnenborgh. ^[35] Ook de Postcode Loterij geeft geld aan erfgoed, maar spitst zijn bijdrage meer toe op cultuurlandschappen. Zo steunt de Postcode Loterij de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, LandschappenNL en Natuurmonumenten.

In diverse Europese landen gaan loterijopbrengsten naar erfgoed. ^[36] Dit gebeurt bijvoorbeeld in Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Deze laatste twee hebben speciale erfgoedloterijen: de Heritage Lottery Fund (sinds 1994) en de Loto du Patrimoine (sinds 2018). ^[37]

Crowdfunding

In 2011 startte Stadsherstel Amsterdam met zijn eerste crowdfundingactie, meteen ook de eerste voor erfgoed in Nederland. Na een half jaar was er 50.000 euro beschikbaar voor het Schooltje van Dik Trom in Etersheim. Het Prins Bernhard Cultuurfonds verdubbelde het bedrag, waardoor sloop van dit monument werd voorkomen en het een kinderboekenmuseum kon worden. Het was niet zo dat deze actie meteen navolging kreeg, maar dat crowdfunding kon werken bij het behoud van monumenten toonde Stadsherstel aan. Zijn volgende acties waren het gebouwde houten NACO-huisje en de Westzaanse schuurkerk de Zuidervermaning, waar 50.000 euro nodig was voor de restauratie van de poeren, die elk voor 2.000 euro konden worden geadopteerd. Ook hier verdubbelde het Prins Bernhard Cultuurfonds het bedrag. ^[38]

In dezelfde tijd startte de provincie Noord-Holland de pilot Crowdfunding & Erfgoed met als doel niet alleen geld, maar ook het vergroten van de betrokkenheid van de directe omgeving. De resultaten verschenen in 'Handboek Crowdfunding & Erfgoed. Van eenmalige actie naar duurzame interactie met de crowd'. Vanaf 2014 is een stijgende trend te zien voor erfgoedcampagnes, zowel in aantal als in opbrengsten. ^[39]

Dartagnans

Dat crowdfunding voor instandhouding van monumenten ook op nationale schaal kan werken, bewijst het Franse initiatief Dartagnans, een platform voor crowdfunding (financement participatif) dat is gewijd aan het behoud van erfgoed. Bij Dartagnans kan iedereen voor 50 euro een aandeel kopen in een project en zo meebeslissen een kasteel, kerk of een ander monument te behouden. Inmiddels kent het online platform een grote en internationale community (de donoren komen uit meer dan 115 landen), die de afgelopen jaren voor circa 200 projecten zo'n 3 miljoen euro online bijeenbracht.

Tegenover de gift, die valt onder de Franse mecenaatwetgeving en aftrekbaar is, staan bijzondere bezoeken en diners. Het doel van Dartagnans is enerzijds erfgoed, kunst en cultuur te ondersteunen dankzij mecenaat 2.0, en anderzijds de toegang tot cultuur voor iedereen te bevorderen dankzij digitale communicatie. De organisatie zoekt naar innovatieve manieren om cultuur aantrekkelijker en toegankelijker te maken. Met slogans als 'Behoud van erfgoed was nog nooit zo eenvoudig', 'Word een kasteelheer voor 50 euro' en 'Iedereen kan een mecenas worden' kunnen mensen op een laagdrempelige manier en met weinig geld 'aandeelhouder worden van hun historische omgeving'. [40]

Overwegingen van de raad

Voor onroerend erfgoed (met name gebouwde rijksmonumenten) heeft het Rijk de afgelopen dertig jaar een financieel stelsel ontwikkeld waarin de instandhouding, restauratie en ontwikkeling worden ondersteund door een combinatie van leningen, subsidies en fiscale voordelen. [41] Voor gebouwde monumenten gaat er op instrumenteel niveau veel goed en is er behoorlijk wat geld beschikbaar, zowel vanuit de publieke als de private hoek. Het systeem biedt een grote mate van continuïteit en zekerheid – voor monumenteneigenaren erg belangrijk. Er zit ook veel vermogen in de sector, waardoor bij leningen garanties gegeven kunnen worden.

Het financiële systeem voor onroerend erfgoed moet volgens de raad gekoesterd worden; een grote koersverandering is daarom niet nodig. [42] Over de hele linie gaat het behoorlijk goed, de raad heeft de indruk dat de financiële middelen voldoende zijn en de betrokkenheid groot. Dat is mooi, maar er blijven knelpunten.

Elk type monument heeft zijn eigen financiële eigenaardigheden en uitdagingen. Die zijn meestal nauwelijks met elkaar te vergelijken; de financieringsproblematiek van kerken is wezenlijk anders dan die van molens, groen erfgoed, boerderijen of interieurs. Dit erkent het Rijk en voor een deel van de knelpunten die zijn gesignaleerd, wordt in 'Erfgoed telt' een oplossing geboden, of in elk geval daartoe een aanzet gegeven. Toch blijven er onderwerpen die worden ervaren als knelpunten, zoals verdienpercentages, krimpgebieden en rentabiliteit, terugkeren in de gesprekken van de raad, net als de vraag of het geld wel op de juiste plek belandt.

Onrendabele top

Hoewel de politieke bereidheid groot blijft om bij te dragen aan erfgoed, signaleert de raad een beweging waarbij de overheid steeds meer alleen nog het onrendabele deel van een erfgoedproject subsidieert. Gestimuleerd door de overheid is het voor eigenaren steeds belangrijker geworden om een pakket met verschillende soorten inkomsten te hebben. Dat bestaat geregeld uit een combinatie van een fonds, een lening, crowdfunding en subsidie. De subsidie is hierin alleen bedoeld voor het deel dat onrendabel is. Om de subsidie te kunnen aanvragen, moet eerst de rest van de financiën via andere wegen zijn geregeld. [43]

Door deze beweging slinkt de overheidsbijdrage per project en stijgt de private bijdrage. Dat is niet per se slecht, maar daarmee worden de risico's voor initiatiefnemers of beheerders groter. En daar dreigt een gevaar, want investeerders en projectontwikkelaars houden niet van risico's en zullen minder geneigd zijn grote

investeringen te doen. Uit onze gesprekken blijkt dat fondsen zien dat deze trend van invloed is op het type aanvragen dat zij krijgen. Aangevraagde projecten worden kleiner, minder ambitieus, vaak daardoor kwalitatief minder en minder interessant. Of projecten worden opgeknipt en het is de vraag of dat verstandig is. ^[44]

De vraag is of deze ontwikkeling het beoogde effect heeft. De raad denkt van niet. Een afnemende prikkel voor investeerders en kleinere projecten is niet het doel dat nagestreefd moet worden. Een kleiner aandeel subsidie is daarnaast niet op te vangen met een goed leenstelsel; dat is al goed, en voor sommige typen erfgoed niet geschikt.

Ondanks het grote aandeel privaat geld in de sector blijft subsidie daarom belangrijk. Het geeft een basis aan projecten of ontwikkelingen om financiën te verkrijgen via andere wegen. Daarnaast kan het de ban breken; de markt heeft soms een prikkel nodig. De raad vraagt het Rijk bij het verstrekken van subsidies hiermee meer rekening te houden. De ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving is een gezamenlijke inspanning en vanuit het belang van erfgoed zou het Rijk bij projecten niet als laatste, maar ook als eerste moeten willen toezeggen.

Ongelijkheid, differentiatie en verdienpercentages

Denkend aan krimpgebieden en verdienpercentages, moet de raad constateren dat de huidige verdeelsystematiek niet voor alle monumenten even goed werkt. Zoekend naar een oplossing heeft de raad zich gebogen over de vraag in hoeverre elk monument, of elke eigenaar, gelijk behandeld moet worden als het om financiële ondersteuning gaat. Met andere woorden: moet een arme landgoedeigenaar voor de instandhouding van zijn buitenplaats meer subsidie krijgen dan een rijke? Het zou de inzet van geld misschien (tijdelijk) doelmatiger maken, maar ons antwoord op de vraag is: nee. De raad is er geen voorstander van om inkomenspolitiek te verweven met instandhoudingsubsidies.

Ongelijkheid speelt echter ook bij de monumenten zelf, vooral regionaal zijn de verschillen groot. In Amsterdam is door de enorme vraag naar ruimte nagenoeg alles rendabel te krijgen en is de noodzaak voor subsidie kleiner dan in bijvoorbeeld Friesland, Groningen of Drenthe. In deze gebieden met een lage economische druk, waar de ruimtebehoefte 'nul' is, is financiering voor instandhouding of herbestemming moeilijk voor elkaar te krijgen. De woningwaarde is hier laag, de woonhuismonumenten staan 'onder water' en bij leeninstrumenten is de waardering van het onderpand cruciaal. Dat betekent dat goede plannen hier vaak niet kunnen worden gerealiseerd, omdat er te weinig privaat vermogen beschikbaar is. Hoewel de plannen misschien economisch niet interessant zijn en niet voldoen aan de voorwaarden die het Rijk stelt, kunnen zij wel zorgen voor een goede of vernieuwende omgang met erfgoed, een economische impuls geven, of een maatschappelijke of culturele functie als broedplaats vervullen. Op dit moment zijn alleen fondsen bereid hun nek uit te steken voor dit soort projecten, op voorwaarde dat ze kwaliteit hebben.

Joods Werkdorp Wieringermeer

In de polder Wieringermeer ligt het voormalige Joods Werkdorp Nieuwe Sluis. Het bestond van 1934 tot 1941 en werd door de bewoners zelf gebouwd.

De inwoners van dit dorp waren aanvankelijk vooral joodse vluchtelingen uit Oostenrijk en Duitsland. De Nederlands Joodse gemeenschap nam het initiatief, zorgde voor het geld en regelde 52 hectare pachtgrond in de juist drooggelegde polder.

In 1934 werd het werkdorp geopend. In het dorp, op zionistische grondslag opgezet, kregen jongens een scholing tot ambachtsman of boer en de meisjes een opleiding in de landbouw en huishouding. Daarnaast kregen de bewoners les in 'Palestinakunde': Palestijnse geografie, joodse geschiedenis en Hebreeuws. Na de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940 veranderde alles. Meer dan de helft van de toenmalige 400 bewoners kwam uiteindelijk om in de concentratiekampen. ^[45]

Het voormalige gemeenschapsgebouw en het bijbehorende terrein zijn beide rijksmonument. Na de Tweede Wereldoorlog werd er een proefboerderij van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek gevestigd, maar inmiddels staat het al jaren leeg en mislukken pogingen om het gebouw een nieuwe bestemming te geven steeds, omdat een duurzame financiering niet rondkomt. Niemand lijkt te twifelen aan de bijzondere cultuurhistorische waarde van het gebouw, maar de private bijdrage blijkt (naast de subsidie) niet voor elkaar te krijgen. Nadat een initiatief voor een tentoonstellingsruimte strandde, is nu een stichting van plan het rijksmonument te verwerven, te restaureren en er een multifunctioneel en -cultureel centrum op te richten.

De raad vraagt zich af of er in het financiële stelsel ruimte voor differentiatie gecreëerd kan worden. Want uit maatschappelijk of cultureel belang kan het wenselijk zijn om niet met elk monument gelijk om te gaan, maar meer te differentiëren. Het leenstelsel als basis van de instandhouding zou voor elk monument gelijk kunnen zijn, maar de subsidies afhankelijk van de locatie van het monument. De raad is voorstander van meer differentiatie en meer maatwerk, waarbij kwaliteit zwaarwegender zou moeten zijn bij de bepaling van de financiering. De toetsing op de kwaliteit van beheer, behoud en ontwikkeling bij de toekenning van monumentensubsidies moet dan wel verbeterd te worden, want die vindt nu nauwelijks plaats. De raad adviseert de mogelijkheden hiertoe verder te onderzoeken.

De raad meent dat bij instandhouding van monumenten van nationaal belang ook mee zou moeten wegen welk verdienpercentage redelijkerwijs gehaald zou kunnen worden, daarbij rekening houdend met bepaalde type monumenten in bepaalde regio's. Met het ene monument is eenvoudiger geld te verdienen dan met het andere. Zo profijtelijk als gebouwde monumenten in gebieden met een hoge economische druk kunnen zijn – vooral woonhuismonumenten, die vaak ook nog in appartementen kunnen worden opgesplitst – zo is het verdienvermogen voor veel andere typen monumenten nihil. Bij groene of archeologische monumenten bijvoorbeeld vindt er nauwelijks waardecreatie plaats en hun economische toegevoegde waarde is minder duidelijk dan bij gebouwde monumenten. Ze zijn

zelden rendabel te krijgen, terwijl de investering om de tuin of landgoed in goede staat te houden groot is. ^[46] ^[47]

Wanneer er rekening gehouden wordt met verdienpercentages zou een uitkomst kunnen zijn dat bijvoorbeeld groen erfgoed en archeologie categorieën monumenten zijn, die onmogelijk zonder subsidie in stand kunnen worden gehouden. Of dat monumenten in gebieden met een lage economische druk voor hun instandhouding extra subsidie nodig hebben. Het zoeken naar een financieringssysteem die met allebei rekening houdt, heeft onze voorkeur. Dat zou naar voorbeeld kunnen van de Regeling Vermindering Verhuurderheffing, waar de differentiatie die we voorstaan met een vergelijkbare achterliggende gedachte is toegepast.

Regeling Vermindering Verhuurderheffing

De Regeling Vermindering Verhuurderheffing was een regeling van het ministerie van BZK die een herverdelend effect binnen de verhuursector als doel had. Zo'n herverdeling past in de gedachte dat de beschikbare financiële draagkracht niet altijd beschikbaar is op de plekken waar de grootste maatschappelijke behoefte is. Deze regeling moest daarin meer balans brengen en richtte zich op de aanpak van urgente maatschappelijke opgaven. ^[48]

De regeling was bedoeld voor verhuurders met meer dan 50 huurwoningen (onder liberalisatiegrens), dus met name corporaties (die bezitten overigens ook rijksmonumenten). De heffingsvermindering gold voor de (ver)bouw van woningen in Rotterdam-Zuid, transformatie van kantoren tot huurwoningen in heel Nederland en de sloop van huurwoningen in krimpgebieden en Rotterdam-Zuid. De regeling is op 1 juli 2018 wegens succes gestopt, omdat de grens van het beschikbare bedrag van 698,5 miljoen euro was bereikt.

Andere beleidsterreinen

Voor een bredere financiële basis bij het Rijk heeft de raad gekeken of er financiën te verkrijgen zijn uit andere beleidsterreinen dan cultuur. Is het bijvoorbeeld mogelijk om gebruik te maken van financiering met een economisch doel (erfgoed als economische trekker), natuurbehoud of bedoeld voor de gezondheidszorg (erfgoed bevordert welzijn)? Bijkomend voordeel is dat hierdoor erfgoed bij meer en andere actoren/ministeries/bestuurslagen op de agenda komt te staan.

De opmerking gaat dus verder dan financiën, want ook beleidsmatig zal er samenwerking gezocht moeten worden. In het kader van de duurzaamheidsopgave is er een directe link met het ministerie van EZK. Klimaatadaptatie en krimp zijn een link met het ministerie van BZK. De raad roept op tot een nauwere samenwerking en is er een voorstander van dat het Rijk probeert de condities te creëren zodat gebruik kan worden gemaakt van financiën uit andere beleidsvelden. Dit kan helpen bij de aankomende Omgevingswet en omgevingsvisies. Ook het recente advies van de raad over financiering van cultuur gaat hierop in.

Aanbevelingen

- De raad adviseert het ministerie van OCW de mogelijkheden te onderzoeken om ruimte voor differentiatie in het financiële stelsel te creëren. Dit hangt samen met het zoeken naar een financieringssysteem die rekening houdt met een differentiatie tussen regio's met een hoge en een lage economische druk.
- De raad adviseert het ministerie van OCW en het NRF de verdere mogelijkheden te verkennen om het NRF tot hét financieel expertisecentrum in de erfgoedwereld te ontwikkelen, waar zich alle kennis concentreert rond bijvoorbeeld de financiering van verduurzaming en herbestemming van monumenten; voor interieurs en kerken, voor een onrendabele top en dat allemaal voor zowel rijks- provinciale als gemeentelijke monumenten.
- De raad adviseert het ministerie van OCW te verkennen op welke wijze het budget dat bestemd is voor instandhouding van archeologische monumenten het meest doelmatig kan worden ingezet.
- De raad adviseert te verkennen hoe de toekomstige rol van provincies in het erfgoedbestel verder versterkt kan worden en hoe het kennisniveau in alle provincies op peil te krijgen is. Hij spoort de ministeries van OCW, BZK, RCE, IPO en VNG aan de samenwerking hierin te versterken.
- De raad wil gemeenten uitdagen na te gaan welke bijdrage – anders dan financiële middelen – er geleverd kan worden aan de instandhouding van monumenten.
- De raad roept het ministerie van OCW op tot een nauwere samenwerking met de ministeries van BZK en EZK. Dit met het oog op een stevige inhoudelijke samenwerking en om gebruik te kunnen maken van financiën uit andere beleidsvelden.

1

Monumenten kopen biedt mooi alternatief op steeds krappere woningmarkt.
'restauratiefonds.nl'

2

Stad en Land.
CPB Bijzondere Publicatie 89.
Den Haag/Utrecht, 2010

3

Historic Amenities and Housing Externalities.
Evidence from The Netherlands Tinbergen Institute.
Koster, H.R.A., Rouwendal, J., 2015

4

Voor elke bestede euro in de vorm van subsidies, hypotheek en fiscale maatregelen in de periode 1995 – 2009 kreeg het Rijk via belastingen direct 0,97 euro terug. Een macro-economische doorrekening door het Centraal Planbureau leerde dat uiteindelijk van elke euro die de overheid investeerde 1,50 euro terugvloeide.
In: Investeren in Monumenten 2010.
Nationaal Restauratiefonds

5

Gisteren vandaag.
Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening.
Het culturele draagvlak, nr. 15.
Broek, A. van den, Houwelingen, P., 2015

6

Van gemeenten laat de geldstroom zich minder goed in kaart brengen.
Het aantal monumenten en oppervlakte stads- en dorpsgezichten telde mee bij de uitkering uit het Gemeentefonds.

7

De circa 180 miljoen euro op jaarbasis: fiscale aftrek 57 miljoen euro, Sim 49,7 miljoen euro, Rfh 24,5 miljoen euro, Provinciefonds 20 miljoen euro, Rfh+ 19,6 miljoen euro, Erfgoed en Ruimte 8 miljoen euro, + overige.
In: Samenhangende evaluatie van het financiële stelsel voor monumentenzorg.
Ecorys, 15 januari 2018

8

De 95 miljoen is in 2018 door het kabinet 34 miljoen euro bestemd voor de restauratie van 27 rijksmonumenten, groot onderhoud aan 50 molens en voor de toegankelijkheid van mobiel erfgoed.

9

Voor de Duurzaamheidslening en de verhoging van de Restauratiefonds+hypotheek.

10

In totaal is 6,2 miljoen euro voor het programma maritiem binnenland beschikbaar, waaronder ook voor verstoring als gevolg van natuurlijke processen.

11

Op 10 november 2018 is de samenwerkingsafspraken 'Nationale aanpak kerken' getekend tussen ministerie OCW met provincies, gemeenten, kerkeigenaren en verschillende erfgoedorganisaties.

12

Onder meer door rapporten van het Nationaal Contact Monumenten (In de steigers, Uit de steigers) kwam in de jaren negentig van de vorige eeuw het besef dat de restauratieachterstand (inmiddels opgelopen tot 40 procent) niet meer door particulieren alleen weggevoerd kon worden en er flinke investeringen vanuit het Rijk nodig waren.

13

Kamerbrief minister van OCW.
Aanbieding reactie op schriftelijke vragen over uitvoering van motie
Geluk-Poortvliet.
9 oktober 2018.

14

In 2018 heeft de RCE 1744 subsidieverzoeken ontvangen en alle
ontvankelijke aanvragen konden net als in 2017 (toen voor het eerst)
worden gehonoreerd. In 2017 was het budget 49,7 miljoen euro.

15

Gesprekken en expertmeeting Financiering 22 september 2017.

16

In maart 2019 is de herbestemmingssubsidie bekendgemaakt. Er was
2,4 miljoen euro beschikbaar. 267 verzoeken (van de 393) voor
herbestemmingsonderzoek werden gehonoreerd. Voor de wind- en
waterdichtregeling werden van de 19 aanvragen 14 toegekend.
'cultureelerfgoed.nl'

17

Narekenen met monumenten; Actualisering effecten van investeren in
monumentenzorg.
R.C.D. Berndsens, et al, 2010

18

'nwo.nl'

19

De Belastingdienst en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
(RVO) van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat voeren
samen de Natuurschoonwet uit.

20

De woonhuissubsidie geldt alleen voor de rijksmonumenten met een
woonfunctie, inclusief de daartoe behorende en aan die woonfunctie
verbonden tuin.

21

Per 2012 werd de Geefwet ingevoerd, die schenkers van giften aan
culturele instellingen met de ANBI-status fiscaal voordeel biedt. In het
regerakkoord is vastgelegd dat de Geefwet ook de komende jaren van
kracht blijft.

22

Bijdrage Mobiel Erfgoed.
'mondriaanfonds.nl'

23

Ontwerpprogramma Erfgoed en Ruimte.
'stimuleringsfonds.nl'

24

Ruimte voor erfgoed.
IPO-rapport, 2017

25

Overzicht provinciale restauratieregelingen.
'www.monumenten.nl'

26

Gemiddeld per jaar 2012 – 2017. Dit is exclusief inleg in revolverende
fondsen, musea en streektaal.
Ruimte voor erfgoed.
IPO-rapport, 2017

27

Ruimte voor erfgoed.
IPO-rapport, 2017

28

Jaarverslag 2016.
Prins Bernhard Cultuurfonds, 2017

29

Op rijksniveau staan de subsidies voor cultuur, de functie in het gebouw en ruimtelijke ordening los van elkaar. Bij de provincie staan deze beleidsterreinen meestal dicht bij elkaar, al is het omdat een persoon meerdere dossiers beheert.

30

'restauratiefonds.nl'

31

Bij elke ontwikkeling in de ruimtelijke ordening wordt door het bevoegd gezag bekeken of er eisen ten aanzien van archeologie gesteld moeten worden. Is er een kans op archeologische vondsten, dan is een waardestellend rapport verplicht. Daaruit volgt een besluit: is het niet behoudenswaardig, dan geen onderzoek en opgraving, is het wel behoudenswaardig, dan planaanpassing, een begeleiding of een opgraving.

32

Het het fonds stelde in 2017 in totaal 29 miljoen euro aan de Cultuurfondsen beschikbaar.

33

Jaarverslag 2016.
Prins Bernhard Cultuurfonds, 2017

34

De BankGiro Loterij is onderdeel van Novamedia/Postcode Loterijen, de grootste actieve fondsenwerver ter wereld. Op de 'City A.M. Charity Index 2016' van grootste donoren ter wereld (in absolute bedragen) staan ze met 613 miljoen euro op nummer 3, achter de Bill & Melinda Gates Foundation (VS) en de Wellcome Trust (Verenigd Koninkrijk).

35

Vereniging Hendrick de Keyser (jaarlijks 1,2 miljoen euro), BOEi (jaarlijks 500.000 euro), De Hollandsche Molen (jaarlijks 400.000 euro) en Kasteel de Haar (jaarlijks 72.000 euro).

Jaarverslag 2017,
'bankgiroloterij.nl'

36

In dit verband is ook een Europese uitwisseling voorzien. De Europese Commissie zal in 2020 en 2021 twee workshops organiseren om alternatieve bronnen van financiering te onderzoeken voor cultureel erfgoed.

'data.consilium.europa.eu' (pdf)

37

Van de ruim 40.000 gebouwen die in Frankrijk als historisch monument staan geregistreerd, verkeert een kwart in slechte staat, waarbij vijf procent als vervallen wordt beschouwd. De Franse staatsloterij heeft vanaf september 2018 12 miljoen krasloten verspreid en heeft daarmee circa 14 miljoen euro binnengehaald voor restauraties.

Krassen tegen het verval.
in: de Volkskrant,
Kool, D., 6 juni 2018

38

'stadsherstel.nl'

39

'Erfgoedmonitor'

40

De afgelopen jaren ging Dartagnans een partnership aan met Adopte un Chateau.

A web of angels.

in: World of Interiors.

pagina 176, Romain Delaume, maart 2018

'dartagnans.fr'

41

Voorlichting, educatie, participatie, experimentele projecten, toegankelijkheid of anderszins worden overgelaten aan de sector zelf.

42

Dat is ook het beeld dat naar voren komt bij de expertmeeting

'Financiering',

22 september 2017.

43

De provincie Noord-Holland vraagt bij subsidieaanvragen het hele plan van aanpak inclusief financiën, om zelf te kunnen beoordelen welk deel onrendabel is.

44

Het Prins Bernhard Cultuurfonds stelt soms voor een project groter aan te pakken, om een kwalitatief beter plan te krijgen, en wil dan als fonds met een groter bedrag steunen.

45

'joodsamsterdam.nl';

'joodswerkdorpslootdorp.nl'

46

Voor NSW-landgoederen geldt bijvoorbeeld de verplichting het publiek toegankelijke landgoed veilig voor bezoekers te maken.

47

Om een landgoed toch rendabel te maken zoeken eigenaren regelmatig de oplossing in de bouw van nieuwe woningen op het terrein. Die kunnen zij verkopen met behoud van de ondergrond. Dit hoeft niet slecht te zijn, maar is wel ingewikkeld vanwege de spanning tussen vernieuwing en ontwikkeling enerzijds en instandhouding en behoud van het karakter anderzijds.

48

Minister Ollongren in brief aan de Tweede Kamer, 16 april 2018. De minister geeft verder aan dat op dit moment een nieuwe heffingsvermindering ten behoeve van verduurzaming wordt uitgewerkt, conform het regeerakkoord.

6. Aanbevelingen

Het monumentale ecosysteem

- De raad adviseert, bij subsidieverlening door het Rijk, dat organisaties die monumenten bezitten gebruikmaken van de Code Governance Cultuur. Zo wordt de professionalisering in de sector verder bevorderd.
- De raad adviseert dat het Rijk een visie op zijn eigen monumentenbezit ontwikkelt en bij vervreemding vooraf meer randvoorwaarden en kwaliteitseisen stelt. Ook geeft de raad de overweging mee monumentenorganisaties te betrekken bij de afstoting van incourant monumentaal vastgoed.
- De raad adviseert dat het Rijk verkent welke mogelijkheden er zijn voor een programma dat meer jongeren verleidt een ambacht te leren. Daarnaast adviseert de raad de sector te investeren in ambassadeurs.

Erfgoed en Ruimte

- De raad pleit ervoor dat bij projecten in de fysieke omgeving die met publiek geld worden gefinancierd, het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit (op basis van erfgoedwaarden) onderdeel van de opgave is.
- De raad roept gemeenten op te investeren in kennis, deskundigheid en visievorming. Hierdoor kan beleidsontwikkeling plaatsvinden, kunnen betere plannen gemaakt worden en heeft een gemeente een sterkere positie in ontwikkelingen die het lokale niveau ontstijgen.
- De raad adviseert dat de RCE zich erover buigt hoe haar kennis beter bij lokale overheden kan belanden, zodat kleinere gemeenten de Omgevingswet aankunnen. Van belang is dat provincies en RCE hierin samen optrekken, waarbij de RCE een regierol zou moeten nemen. De RCE is in staat crossovers met andere sectoren te maken en een gebiedsgerichte aanpak van erfgoed wordt ook door de dienst uitgedragen. De provincie is een goed niveau om de kennis samen te brengen en te verspreiden. De raad adviseert een samenwerking hierin met IPO en VNG.

Erfgoed en Samenleving

- Meerstemmige verhalen kunnen met ontwerpend onderzoek zichtbaar worden gemaakt en zo richtinggevend zijn voor ruimtelijke ontwikkelingen. De raad ziet hier een rol weggelegd voor de ontwerpende disciplines.
- De raad adviseert overheden te investeren in methodieken om de verhalen over monumenten en archeologie daadwerkelijk diverser, betekenisvoller en rijker te maken. Tegelijkertijd kan direct gestart worden met een actieve ‘Top Notch-benadering’, waarin in alle lagen van de samenleving stemmen gerekruteerd worden.
- De raad spoort gemeenten aan samen te werken met de archeologische bedrijven: maak archeologie zichtbaarder, maak duidelijk waarom er een archeologisch onderzoek plaatsvindt, welke waarde het kan hebben voor de stad, gemeente of ontwikkelaar en maak de resultaten begrijpelijk en zichtbaar. Denk hierbij aan een lekenvertaling van rapporten en meer aandacht voor communicatie met de opdrachtgever en het publiek. Het verhaal van de vindplaats moet worden verteld, de manier waarop is cruciaal.

Erfgoed en Financiering

- De raad adviseert het ministerie van OCW de mogelijkheden te onderzoeken om ruimte voor differentiatie in het financiële stelsel te creëren. Dit hangt samen met het zoeken naar een financieringssysteem die rekening houdt met een differentiatie tussen regio’s met een hoge en een lage economische druk.
- De raad adviseert het ministerie van OCW en het NRF de verdere mogelijkheden te verkennen om het NRF tot hét financieel expertisecentrum in de erfgoedwereld te ontwikkelen, waar zich alle kennis concentreert rond bijvoorbeeld de financiering van verduurzaming en herbestemming van monumenten; voor interieurs en kerken, voor een onrendabele top en dat allemaal voor zowel rijks- provinciale als gemeentelijke monumenten.
- De raad adviseert het ministerie van OCW te verkennen op welke wijze het budget dat bestemd is voor instandhouding van archeologische monumenten het meest doelmatig kan worden ingezet.
- De raad adviseert te verkennen hoe de toekomstige rol van provincies in het erfgoedbestel verder versterkt kan worden en hoe het kennisniveau in alle provincies op peil te krijgen is. Hij spoort de ministeries van OCW en BZK, RCE, IPO en VNG aan de samenwerking hierin te versterken.
- De raad wil gemeenten uitdagen na te gaan welke bijdrage – anders dan financiële middelen – er geleverd kan worden aan de instandhouding van monumenten.
- De raad roept het ministerie van OCW op tot een nauwere samenwerking met de ministeries van BZK en EZK. Dit met het oog op een stevige inhoudelijke samenwerking en om gebruik te kunnen maken van financiën uit andere beleidsvelden.

Bijlagen

>Retouradres Postbus 16375 2500 BJ Den Haag

Raad voor Cultuur
Prins Willem Alexanderhof 20
2595 BE DEN HAAG

Erfgoed en Kunsten
Rijnstraat 50
Den Haag
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon:
Jerker Spits

Onze referentie
1135998

Datum **30 JAN. 2017**
Betreft verkenningaanvraag cultuurbeleid 2021 en verder

Geachte Raad,

Met deze brief vraag ik u om advies over het cultuurbeleid vanaf 2021. In het eerste deel van deze brief schets ik de aanleiding voor mijn verzoek aan de Raad. In het tweede deel stel ik u een aantal vragen over samenwerking tussen de overheden. Het derde deel bestaat uit meer specifieke vragen over verschillende sectoren. Tot slot schets ik de planning in voorbereiding op de nieuwe periode.

Uw advies vormt één van de bouwstenen voor het cultuurbeleid vanaf 2021. Mijn doel is een toekomstbestendig cultuurbeleid dat goed rekening houdt met nieuwe werkwijzen in de cultuursector en uitgaat van wederzijdse samenwerking tussen rijk, provincies en gemeenten. Ik vind het van belang om, juist gezien de wens tot verandering, in een vroeg stadium het inhoudelijke gesprek over mogelijke verbeteringen te starten.

De samenwerking tussen en afstemming met de verschillende overheden is daarbij een belangrijk aandachtspunt. Rijk, steden en provincies treden nu op vanuit hun eigen rol en verantwoordelijkheid: de zorg voor landelijk, stedelijk respectievelijk regionaal cultuurbeleid. Mijn overtuiging is dat zij door meer samen te werken de betekenis van cultuur voor het publiek kunnen versterken.

Ik hecht eraan de nieuwe periode in gezamenlijkheid met bestuurders van gemeenten en provincies, de cultuurfondsen en de cultuursector voor te bereiden. Daarom is deze brief afgestemd met VNG, IPO en de negen grote steden. Ook heb ik een beroep gedaan op de expertise van de cultuurfondsen.

1. Aanleiding voor de adviesaanvraag

In voorbereiding op de periode 2017-2020 waren bestuurders, cultuursector en de Tweede Kamer het erover eens dat het niet raadzaam was om grote veranderingen aan te brengen in het beleid en de wijze van financiering van

cultuur. Dit vanwege de forse bezuinigingen van het rijk en de andere overheden in de periode daarvoor.¹

Onze referentie
1135998

Nu klinkt een ander geluid. Steden en provincies, die samen met het rijk het cultuurbeleid vormgeven, vragen om een sterkere samenwerking in het cultuurbeleid.² De cultuursector wijst op nieuwe werkwijzen en het belang van een inhoudelijk gesprek over een stimulerend, gezamenlijk vorm te geven beleid.³ De Raad voor Cultuur heeft geadviseerd om 'de functie van de landelijke basisinfrastructuur opnieuw te beschrijven, met daarbij ook aandacht voor het lokale cultuurbeleid'. De Raad ziet daarbij een belangrijke rol voor de stedelijke regio: 'Stedelijke regio's kunnen rekening houden met de eigen identiteit en inspelen op de behoeften van hun inwoners – of het nu om een groeiende multiculturele bevolking gaat of juist om een krimpregio. Meer maatwerk wordt daardoor mogelijk, meer onderscheid ook.'⁴

De afgelopen jaren heeft mijn beleid in het teken gestaan van het bieden van ruimte aan culturele instellingen. Ruimte om een eigen profiel te ontwikkelen en om nieuwe samenwerkingsvormen aan te gaan, binnen en buiten de cultuursector. Dit was en is nodig om orkesten, musea en andere culturele instellingen mogelijkheden te bieden om zich aan te passen aan veranderingen in hun omgeving. Veranderingen op artistiek gebied, in de voorkeuren van het publiek en in de financiering. Ook was het een van mijn ambities recht te doen aan de grote waarde van cultuur voor de samenleving.

Daarnaast heb ik mij ingespannen om een aantal knelpunten in de financiering van cultuur op te lossen, na de zware bezuinigingen van het vorige kabinet. De afgelopen jaren is er weer geïnvesteerd in cultuur: in cultuureducatie, in talentontwikkeling, en in de basisinfrastructuur en de fondsen. Bij de invulling van de extra middelen die ik heb uitgetrokken, heb ik gekozen voor prioriteiten in mijn cultuurbeleid (talentontwikkeling, het aantrekken van een nieuw en divers publiek en cultuureducatie), rekening houdend met de wensen van de Tweede Kamer, van de provinciale en lokale bestuurders en van de cultuursector.

Ik ben de afgelopen jaren onder de indruk geraakt van de hoge kwaliteit en innovatie in het Nederlandse culturele aanbod, en van de betrokkenheid van vrijwilligers, amateurkunstenaars en bestuurders bij cultuur. Intussen richt de blik zich op de periode na 2020. Het is tijd geworden om met de betrokken partijen naar het huidige stelsel te kijken. Dat is van belang om te behouden wat er goed is, maar ook om te onderzoeken hoe de verschillende overheden gezamenlijk kunnen optrekken in de keuzes die gemaakt worden. In

¹ Zie Ruimte voor Cultuur. Uitgangspunten cultuurbeleid 2017-2020, juni 2015. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnota-s/2015/06/08/ruimte-voor-cultuur>.

² Brief G9-wethouders kunst en cultuur aan minister Bussemaker, 24 april 2015, http://www.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/9.digitaaloket/Brief_G9_Minister_van_OCW.pdf

³ Kunsten '92, Tweede Kamerdebat op 21 november aanstaande, 7 november 2016, <http://www.kunsten92.nl/wp-content/uploads/2016/11/Brief-Kunsten-92-voor-Tweede-Kamerdebat-Cultuurbegroting-op-21-november-2016.pdf>.

⁴ Raad voor Cultuur, Agenda Cultuur 2017-2020 (en verder), april 2015, <https://www.cultuur.nl/upload/documents/adviezen/Agenda-Cultuur.pdf>, p.3.

het wetgevingsoverleg cultuur in de Tweede Kamer heb ik al een aantal voorbeelden van goede samenwerking genoemd: de samenwerking tussen steden in Brabant, de pilot van het rijk en Eindhoven op het gebied van de creatieve industrie en de samenwerking in het Noorden *We the North*.⁵ Het verder vormgeven van deze sterkere samenwerking, ook vanuit het rijk, zie ik als een belangrijk thema voor de komende jaren.

Het jaar 2017 wil ik benutten om de ideeën en wensen van verschillende partijen in beeld te brengen. Daarom zal ik gesprekken voeren met vertegenwoordigers van de cultuursector, steden en provincies. Ook de cultuurfondsen van het Rijk zijn met hun expertise en ervaring belangrijke partners in de voorbereiding op de periode na 2020. Daarbij gaat het om meer dan 'enkel' de inhoudelijke kennis van de ontwikkelingen in de cultuursector. Het gaat ook om de ervaring met de productie en distributie van cultuur en om kennis van nieuwe samenwerkingsvormen tussen de cultuursector en overheden. Dit is belangrijk, onder meer voor de relatie tussen aanbod van producties en programmering van podia in de podiumkunsten. Zo voert het Fonds Podiumkunsten hiervoor momenteel een pilot uit en wordt in samenwerking met het ministerie van Infrastructuur en Milieu het onderzoek *Ruimte, cultuur en economisch presteren van stedelijke regio's* uitgevoerd. Behalve de cultuurfondsen van het rijk zijn ook de private fondsen een belangrijke partner om een levendig cultuurklimaat te stimuleren. Daarom zal ik ook hun ideeën en wensen inventariseren.

Bij de vormgeving van het cultuurbeleid na 2020 hecht ik eraan om niet enkel aandacht te hebben voor gevestigde belangen in de cultuursector, maar ook voor de positie van makers die vaak minder institutioneel verankerd en vertegenwoordigd zijn, en de beleving en behoeften van het (potentiële) publiek. Het publiek wordt steeds diverser van samenstelling en treedt niet enkel als consument, maar ook steeds vaker als producent op. De relatie tot de omgeving van het aanbod – vooral de stedelijke regio – is in al deze ontwikkelingen een belangrijk aandachtspunt.

Ik vraag u om twee adviezen:

- Een verkenning naar de mogelijkheden van een sterkere en evenwichtigere samenwerking tussen overheden onderling en overheden en de cultuursector;
- Sectoradviezen, waarin u per thema of discipline trends en ontwikkelingen duidt en deze aan mogelijke scenario's verbindt.

Ik verzoek u de verkenning en de sectoradviezen uit te brengen in oktober 2017. Hieronder benoem ik voor beide mijn aandachtspunten.

2. Aandachtspunten voor de verkenning

Ik verwacht dat de verkenning ruim aandacht besteedt aan de samenwerking tussen de verschillende overheden. Het gaat mij hierbij vooral om stedelijke en regionale samenwerkingsvormen die goed inspelen op ontwikkelingen in de

⁵ Tweede Kamer, vergaderjaar 2016–2017, 34 550 VIII, vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2017, verslag van een wetgevingsoverleg, vastgesteld 2 december 2016, p. 51. <http://www.tweedekamer.nl/vergaderingen/commissievergaderingen/details?id=2016A03174>.

cultuursector. Ik vraag u dan ook het perspectief van de cultuursector en het publiek bij uw antwoorden te betrekken. De samenwerking tussen de verschillende overheden behoort immers in dienst te staan van een rijk en veelzijdig cultuuraanbod, waarvan zo veel mogelijk mensen kunnen genieten.

Onze referentie
1135998

Ik vraag u in elk geval in te gaan op de volgende vragen:

1. Welke regionale initiatieven en samenwerkingsverbanden zijn er op cultureel gebied?
2. Welke nieuwe samenwerkingsverbanden zouden de overheden in het leven kunnen roepen? Wat kunnen we daarbij leren van andere maatschappelijke sectoren?
3. Wat zijn de voorwaarden voor goede en effectieve samenwerking tussen de verschillende overheden en de overheden en de cultuursector?
4. Wat betekenen deze voorwaarden voor de verhouding en rolverdeling tussen rijk, steden en provincies, uitgaande van gelijkwaardige samenwerking?
5. Op welke wijze kan het rijk zijn overkoepelende, wettelijke verantwoordelijkheid voor 'het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen' in nieuwe bestuurlijke samenwerkingsverbanden gestalte geven?
6. Hoe kunnen rijk, steden en provincies in hun samenwerking optimaal rekening houden met (stedelijke en regionale) kenmerken van disciplines? En hoe kunnen zij inspelen op de toenemende cross-sectorale en discipline-overstijgende samenwerking in de cultuursector, die vaak regionaal of stedelijk is ingebed?
7. In welke mate draagt de huidige systematiek bij aan regionale verschillen in de sociale en geografische spreiding van cultuur?
8. Hoe kunnen subsidies van het rijk en de andere overheden elkaar versterken, ook in combinatie met leningen, crowdfunding en matching, zodat zij bijdragen aan nieuwe investeringen in de cultuursector?

Deze vragen bestrijken alle mogelijke samenwerkingsvormen tussen de overheden op het gebied van cultuur; ook samenwerking op het gebied van programma's en thema's, zoals cultuuronderwijs, talentontwikkeling, experiment en innovatie.

Ik vraag u aan de hand van actuele ontwikkelingen per sector duidelijk te maken in hoeverre de samenwerking tussen de overheden versterkt zou moeten worden. Ook vraag ik u hierbij aan te geven wat de rol van de cultuursector zelf zou moeten zijn. De antwoorden kunnen per regio, per sector en per discipline verschillen. De rol van de overheid en van de cultuurfondsen verschilt namelijk sterk. Zij spelen in de podiumkunsten een andere rol dan bijvoorbeeld op het gebied van film. Zo spelen in de podiumkunsten de gemeenten en provincies een grotere rol dan in de productie van film. Ik vraag u dan ook u in uw advies vooral te richten op voorbeeldstellende initiatieven in de verschillende disciplines en te benoemen wat daarbij de factoren voor succes zijn.

Voor de rol van de fondsen verwijs ik u naar de analyse en duiding van resultaten in de beleidsplannen van de fondsen voor de periode 2017-2020, en de komende verantwoording door de cultuurfondsen over de periode 2013-2016. Eens in de

vier jaar worden de fondsen gevisiteerd. De laatste visitatie velde een positief algemeen oordeel.⁶

Onze referentie
1135998

Ik vraag u uw verkenning van de samenwerking tussen de overheden niet te beperken tot de meerjarige subsidies van de overheden en fondsen, maar ook de samenwerking in programma's (zoals op het gebied van cultuureducatie) en de projectregelingen van fondsen en overheden hierbij te betrekken.

3 Aandachtspunten voor de sectoradviezen

Door een combinatie van publieke en private investeringen kent Nederland een kwalitatief sterke en fijnmazige culturele infrastructuur. In aanloop naar het cultuurbeleid vanaf 2021 vraag ik u sectoradviezen uit te brengen. Het doel daarvan is trends en ontwikkelingen binnen de sectoren te duiden en daaraan scenario's te verbinden. Het gaat om de sectoren podiumkunsten, beeldende kunst, architectuur en stedenbouw, creatieve industrie, musea, letteren en bibliotheken en de audiovisuele sector.

De sectoren archieven en monumenten maken geen deel uit van deze adviesaanvraag. Deze sectoren kennen een eigen dynamiek en wettelijk stelsel waarin de hierna genoemde thema's een minder sterke rol spelen. Zo valt de sector monumenten onder de Erfgoedwet en in 2019 onder de Omgevingswet.⁷ Binnenkort verschijnt de Erfgoedbalans, die de ontwikkelingen rond erfgoed zal duiden. In 2018 wordt het (financiële) stelsel voor de monumentenzorg herijkt. Daarin wordt ook de evaluatie van de Subsidieregeling instandhouding monumenten (Sim) betrokken en de evaluatie van de bestuurlijke afspraken die met de provincies zijn gemaakt over de restauratie van rijksmonumenten. Voor de sector monumenten wordt een aparte adviesaanvraag voorgelegd over de herijking van het stelsel voor de monumentenzorg en archeologie. Deze zal ook ingaan op de professionele organisaties voor monumentenbehoud als behorende instanties. Hiermee is ook uw brief van 3 december jl. over de afschaffing van de fiscale aftrek monumentenpanden afgedaan.⁸

Over de sector archieven hebben de Raad voor Cultuur en de Raad voor het openbaar bestuur op 5 april jl. op mijn verzoek al een advies uitgebracht. Dit advies beschrijft de problematiek rondom het beheer van keteninformatie. Het advies constateert dat de huidige Archiefwet onvoldoende houvast biedt. Op dit moment wordt bezien welke aanpassingen van de Archiefwet in het licht van de digitalisering noodzakelijk of gewenst lijken voor een geordende en toegankelijke

⁶ Rapport visitatiecommissie cultuurfondsen 2014, december 2014, www.letterenfonds.nl/dl.php?file=29. De visitatiecommissie concludeerde: 'Het beleid dat zij voeren is in lijn met de aan hen opgelegde kaders, zij beoordelen aanvragen en bezwaarschriften zorgvuldig, werken actief aan kwaliteitsbeleid via evaluaties, betrekken hun stakeholders in toenemende mate bij beleidsontwikkeling en uitvoering, hun bedrijfsvoering is op orde en de fondsmedewerkers zijn betrokken en gemotiveerd' (p.5).

⁷ Vooruitlopend op de datum van ingang van de Omgevingswet zijn de artikelen over de leefomgeving te vinden in het Overgangsrecht in de Erfgoedwet. Ze blijven ongewijzigd van toepassing zolang de Omgevingswet nog niet van kracht is.

⁸ Raad voor Cultuur, brief over afschaffing fiscale aftrek monumentenpanden en aankondiging sectoranalyse, 3 november 2016, kenmerk rvc-2016-1135.

staat van de archieven. In 2017 wordt de Kamer geïnformeerd over mogelijke wijzigingen van de Archiefwet. Momenteel voert de Erfgoedinspectie samen met de Provincie Noord-Brabant en het stadsarchief Rotterdam een inspectieonderzoek uit. Voor zover daar evenwel vanuit de publiekscant aanleiding toe is, kunt u genoemde sectoren in uw sectoradviezen betrekken.

Sectorspecifiek

In uw sectorspecifieke adviezen verzoek ik u om rekening te houden met de onderstaande overkoepelende thema's:

- De relatie van de specifieke discipline tot de samenleving en het publiek;
- De stedelijke of regionale inbedding;
- Crossovers en discipline-overstijgende samenwerking;
- Knelpunten per discipline in relatie tot de functies in de basisinfrastructuur en de regelingen van de fondsen;
- Internationalisering en Europese samenwerking;
- De rol van instellingen in de keten;
- Behoud en beheer;
- Het kunstvakonderwijs en loopbaanontwikkeling;
- Ondersteunende functies in de cultuursector.

Daarnaast vraag ik u in te gaan op de volgende beleidsmatige aandachtspunten:

- Cultuureducatie, waaronder het bereik van kinderen en jongeren;
- Cultuurparticipatie, waaronder ook de actieve deelname aan cultuur door samenwerking tussen amateurs en professionals en nieuwe media;
- Digitalisering;
- Diversiteit;
- Innovatie;
- Talentontwikkeling;
- Professionalisering en ondernemerschap;
- Het aanbod van niet-gesubsidieerde cultuur;
- Arbeidsmarkt, waaronder arbeidsvoorwaarden en inkomenspositie van kunstenaars, werknemers en ZZP'ers;
- De verbinding tussen de cultuursector en andere sectoren.

Andere sectoren, zoals onderwijs, welzijn, zorg, woningbouw, natuur en milieu, doen vaak een beroep op de cultuursector vanwege de vindingrijkheid en creativiteit van kunstenaars. Ik hecht er dan ook aan dat deze verbinding met andere sectoren – en de wijze waarop deze versterkt kan worden – in uw advies naar voren komt.⁹ Ook hecht ik eraan dat u aandacht besteedt aan de discipline-overstijgende werkwijze die in toenemende mate de artistieke praktijk bepaalt.

Podiumkunsten

De verschillende sectoren binnen de podiumkunsten kennen productieketens, waarbij de productie (via gezelschappen en ensembles) en presentatie (via schouwburgen en podia) meestal gescheiden zijn. Binnen de verschillende genres bestaan grote verschillen in de omvang van de inzet van overheid en de markt. Het is van belang een zo volledig mogelijk beeld van de sector te krijgen. Zo gaat het bij de sector muziek niet alleen om de positie van de klassieke canon, zoals

⁹ Zie hiervoor ook mijn brief *Cultuur verbindt. Een ruime blik op het cultuurbeleid*, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2014/07/08/kamerbrief-over-het-cultuurbeleid>.

die levend wordt gehouden door symfonische orkesten en ensembles, maar is het ook van belang zicht te krijgen op de rol die genres als dance-, pop-, urban-, jazz- en geïmproviseerde muziek spelen. Ook de positie van het aanbod voor de jeugd binnen de podiumkunsten vraagt om aandacht.

De podiumkunsten vormen een complex speelveld. Dit maken ook de verschillende onderzoeken duidelijk die in de afgelopen jaren zijn verricht naar onder meer de verhouding tussen aanbod en afname en publieksbereik.¹⁰ Op het gebied van talentontwikkeling, een onderwerp dat ik de afgelopen jaren veel aandacht heb gegeven, heeft een aantal maatregelen gezorgd voor nieuwe mogelijkheden voor makers. Festivals groeien gestaag in aantal; ook het spelen op andere locaties dan de schouwburg of de concertzaal wint aan terrein. Zoals u eerder in uw Cultuurverkenning beschreef, zoekt publiek nieuwe wegwijzers. Ontwikkelingen als App!aus en PubliekNL zijn binnen de podiumkunsten voorbeelden van een andere benadering van publiek.

Ik vraag u in elk geval in te gaan op:

- De relatie tussen aanbod en afname;
- Nieuwe organisatievormen en samenwerkingsverbanden;
- De positie van jeugdtheater. –dans en –muziek;
- Talentontwikkeling.

Beeldende kunst

Nederland kent een dynamische beeldende kunstensector, die tot de internationale wereldtop wordt gerekend. De sector bestaat uit een fijnmazig systeem van productie- en presentatieschakels: uit makers, postacademische instellingen, bemiddelaars en theoretici, presentatie-instellingen, kleine kunstinitiatieven, musea voor beeldende kunst, festivals en galleries. De grens tussen beeldende kunst en (social) design, wetenschap, e-culture, film, literatuur en andere kunstvormen is vloeiend. Artistiek gezien lopen de wegen dwars door nationale erfscheidingen heen. Daarnaast is de beeldende kunst in Nederland voor zijn ontwikkeling en afzet afhankelijk van het buitenland.

De locaties waar beeldende kunst wordt getoond zijn divers: galleries, kunsttuileencentra, musea, festivals en kunstbeurzen, veilingen, presentatie-instellingen, online en in de openbare ruimte. Deze partijen spelen daarmee een belangrijke rol in de distributie. Soms treden presentatie-instellingen op als producent. Ook digitalisering speelt toenemend een rol in de beeldende kunst, zowel in de distributie en toegankelijkheid als op artistiek gebied.

De organisatiegraad binnen de beeldende kunst is de afgelopen jaren toegenomen. Zo heeft de sector *Een collectieve selfie: beter zicht op beeldende*

¹⁰ Commissie d'Ancona, *Uit! Naar gesubsidieerde podiumkunsten met een nieuw elan*, 2006, <https://vng.nl/onderwerpenindex/cultuur-en-sport/cultuur-kunst-en-kunstenaars/publicaties/uit-naar-gesubsidieerde-podiumkunsten-met-een-nieuw-elan-rapport-commissie-dancona>; Commissie Ter Horst, *Over het voetlicht. Naar een groter en diverser toneelpubliek*, 2015, <http://www.vscd.nl/nieuws/rapport-commissie-ter-horst>.

kunst uitgebracht, een publicatie die de beschikbare gegevens over de beeldende kunstsector in Nederland bundelt.¹¹

Onze referentie
1135998

Binnen de sector worden de volgende disciplines onderscheiden:

- teken-, schilder- en grafische kunsten;
- beeldhouwkunst, (sociale) sculptuur en installatiekunst;
- conceptuele kunst, performancekunst, artistiek onderzoek;
- niet-traditionele vormen van beeldende kunst;
- fotografie;
- audiovisuele, digitale, geluids- en (nieuwe) mediakunst;
- beeldende kunsttoepassingen;
- kunst in de openbare ruimte.

Ik vraag u de onderstaande punten te betrekken bij uw advies:

- De rol, functie, positie en betekenis van presentatie-instellingen;
- De rol, functie, positie en betekenis van postacademische instellingen;
- De rol, functie, positie en betekenis van musea voor beeldende kunst.

Creatieve industrie (architectuur en stedenbouw, vormgeving, mode en e-cultuur)

Er zijn verschillende definities van het begrip creatieve industrie. Volgens het CBS omvat de creatieve industrie een uiteenlopende verzameling sectoren waarin de 'initiële creatie' centraal staat: het creëren van vorm, betekenis of symbolische waarde. De term creatieve industrie wordt gebruikt voor bepaalde marktgeoriënteerde disciplines, ook omdat dit in het buitenland gebruikelijk is. Het huidige cultuurbeleid richt zich speciaal op architectuur en stedenbouw, vormgeving en mode en digitale-cultuur.

Nederland was het eerste land dat 25 jaar geleden een specifiek architectuurbeleid heeft ontwikkeld. Vanaf 2009 bestaat het architectuurbeleid uit een aantal stimuleringsprogramma's. Bovendien maken architectuur en stedenbouw deel uit van het cultuurbeleid dat is gericht op de ontwikkeling van talent, het mogelijk maken van experiment en onderzoek, internationalisering en het versterken van opdrachtgeverschap. Al lange tijd is het Nederlandse gebouwoontwerp en het conceptueel denken internationaal toonaangevend. Dit geldt de laatste jaren ook voor stedenbouw en landschapsarchitectuur. Zij gaan nadrukkelijk de verbinding aan met maatschappelijke vraagstukken op het gebied van zorg, onderwijs, klimaatverandering en energietransitie.

Vanwege de grote rol van de markt op het terrein van productie en distributie, is het beleid op het gebied van vormgeving vooral gericht op de ontwikkeling van talent, het mogelijk maken van onderzoek en experiment en internationalisering. Net als het architectuurbeleid heeft het vormgevingsbeleid in de laatste decennia een sterke ontwikkeling doorgemaakt. *Dutch Design* heeft een sterk imago in het buitenland. De Nederlandse vormgeving staat bekend om zijn artistieke kwaliteit en ontwikkeling op het gebied van grafische vormgeving, scenografie en *social design* waarbij ook maatschappelijke uitdagingen centraal staan. De sector is gegroeid, mede door de digitalisering en de rol van ontwerpers bij het

¹¹ <http://www.platformbk.nl/2016/07/een-collectieve-selfie-beeldende-kunst-in-cijfers/>. Daarnaast is de publicatie *Een collectieve selfie: trends in de beeldende kunst*, met relevante ontwikkelingen in de sector, uitgebracht: <http://bknl.nl/nieuws/trends-in-de-beeldende-kunst>.

ontwikkelen van diensten en *product service systems*. De inzet van ontwerp als methodiek en het zogenaamde *design thinking* hebben er in de sector toe geleid dat grenzen tussen ontwerpdisciplines steeds meer vervagen.

Onze referentie
1135998

In 2003 bracht de Raad het advies *Van i- naar e-cultuur* uit, waarmee een nieuwe culturele sector en daarmee ook een nieuw beleidsterrein werden gedefinieerd. Rondom de medialabs en instellingen die destijds deel uitmaakten van de e-cultuur sector is een fijnmazig netwerk ontstaan. Als gevolg van de focus op nieuwe technologieën en materialen wordt in het veld behalve van 'digitale cultuur' ook vaak gesproken over 'emergente cultuur', om de veranderlijkheid van het onderzoeksveld te benadrukken. De sector is gericht op het openbreken van bestaande technologieën en processen. Van daaruit worden ontwerpmethodieken en principes toegepast in uiteenlopende terreinen, variërend van gaming, storytelling en muziek tot biotechnologie, architectuur en zorg. Crossovers tussen disciplines zijn hierbij vanzelfsprekend.

Ik vraag u in elk geval in te gaan op:

- De rol, functie, positie en betekenis van instellingen gericht op het stimuleren van de hierboven genoemde culturele doelstellingen;
- De positionering daarvan ten opzichte van andere sectoren;
- De afbakening van de e-cultuursector;
- Nieuwe organisatievormen en samenwerkingsverbanden.

Musea

Musea tonen (historische) voorwerpen en vertellen verhalen over het verleden en het heden. Het zijn instellingen met collecties op uiteenlopende terreinen als kunst, geschiedenis, natuurhistorie, bedrijf en techniek en volkenkunde. Het huidige rijksmuseale bestel bestaat uit 29 musea die door OCW worden gefinancierd. Deze groep musea vormt slechts een klein deel van het gehele museale bestel in Nederland. Wel beheren de rijksmusea omvangrijke collecties en trekken zij veel publiek. De meeste musea worden gefinancierd door andere overheden of door particulieren. Ook het Mondriaan Fonds subsidieert activiteiten van musea. Met de inwerkingtreding van de Erfgoedwet is er een onderscheid tussen financiering van het beheer en behoud van de collectie en de publieksactiviteiten.

Ik vraag u in elk geval in te gaan op de volgende onderwerpen:

- De verantwoordelijkheidsverdeling tussen de overheden;
- De (digitale) toegankelijkheid van collecties;
- Collectiemobiliteit;
- Roerend en onroerend erfgoed zoals ensembles en kunst in de openbare ruimte;
- Kennis en onderzoek.

Letteren en bibliotheken

De boekensector bevindt zich in een transitiefase. Er zijn structurele veranderingen in de markt als gevolg van internet en digitalisering en veranderingen in de tijdbesteding en behoeften van lezers. Uitgevers krijgen concurrentie van (gratis) alternatieven en andere aanbieders op internet zoals weblogs. Ze moeten hun traditionele verdienmodellen en uitgeefstrategieën herzien en op zoek naar nieuwe inkomstenbronnen en manieren om de kosten te verlagen. Ook de inkomens van auteurs en vertalers staan onder druk. In opdracht van de Vereniging van Letterkundigen en het Nederlands Letterenfonds

is onderzoek gedaan naar de inkomenspositie van een brede groep auteurs en vertalers. Het gemiddelde inkomen blijkt minder dan modaal. Dit is overigens ook in andere kunstvormen de praktijk.

Onze referentie
1135998

Een voldoende mate van taal- en leesvaardigheid is essentieel om deel te nemen aan de maatschappij. Het kabinet stimuleert daarom een vitale leescultuur in Nederland, in samenwerking met het Nederlands Letterenfonds, de Stichting Lezen en de Stichting Schrijvers School en Samenleving. Ook de nieuwe Bibliotheekwet, met de verlenging van de Wet op de vaste boekenprijs en het actieprogramma 'Tel mee met taal', zijn gericht op een vitale leescultuur. In hun samenhang ondersteunen zij de keten van productie, distributie en consumptie van tekst en literatuur. De Tweede Kamer ontvangt in de eerste helft van 2017 een rapportage over twee elementen die de Raad noemt in zijn advies over de vaste boekenprijs: de uitkomsten van het onderzoek naar de kruissubsidiëring en de ontwikkelingen op het gebied van innovatie. In de tweede helft van 2017 ontvangt de Tweede Kamer een midterm review van de Bibliotheekwet. De eerste resultaten over 2015, het eerste jaar van de Bibliotheekwet, ontvangt de Tweede Kamer op korte termijn.

Ik vraag u in elk geval in te gaan op:

- Ontwikkelingen in het digitale (online) domein en de gevolgen daarvan voor de traditionele productie- en distributieketen, voor makers en voor lezers;
- De leesbevordering;
- De spreiding en bereikbaarheid van de openbare bibliotheek sinds de invoering van de Bibliotheekwet in 2015.

Audiovisueel

De Nederlandse audiovisuele sector staat op dit moment voor een reeks uitdagingen voortvloeiend uit technologische ontwikkelingen en de medialisering van de maatschappij. Het gaat onder meer om het fundamenteel veranderde kijkgedrag door mobiele schermen, snel (mobiel) internet en nieuwe distributievormen zoals on demand services, de digitalisering van het maakproces en de internationalisering van de AV-markt. Nieuwe grote internationale spelers betreden de markt en de grenzen tussen de van oudsher gescheiden AV-disciplines van film, filmkunst, documentaire, animatie en tv-drama vervagen. Hierdoor verandert het medialandschap. Bioscopen en filmtheaters blijven sterk presteren maar de doorlooptijd van films is verkort en de dominantie van het aanbod van de Amerikaanse majors groeit. De markt voor dvd/blue ray daalt scherp en tegelijkertijd blijven de opbrengsten uit video on demand achter.

De Raad heeft, vanwege de omvang en complexiteit van het onderwerp, separaat een adviesaanvraag ontvangen over mogelijke beleidswijzigingen voor de audiovisuele sector in relatie tot het huidige film- en mediabeleid. Hierin staan de volgende onderzoeksvragen centraal:

- Wat is er nodig om pluriforme en kwalitatief hoogstaande Nederlandse culturele audiovisuele content te stimuleren, gezien het veranderende medialandschap?
- Wat is er nodig om te zorgen dat deze content toegankelijk is en het publiek bereikt, ook internationaal?

In de audiovisuele sector zijn ook de overkoepelende thema's zichtbaar die hierboven zijn beschreven. Ik vraag u daarom ook de audiovisuele sector te betrekken bij uw integrale advies over de cultuursectoren.

Planning

Onze referentie
1135998

Uw verkenning en advies vormen een van de bouwstenen in de voorbereiding op het cultuurbeleid vanaf 2021. De komende jaren zal mijn opvolger hierover het gesprek voeren met bestuurders van steden en provincies, de cultuursector en de Tweede Kamer. De voorlopige planning is als volgt:

- 2017 bijeenkomsten met andere overheden en de cultuurfondsen
- september 2017 verkenning en sectoradviezen Raad voor Cultuur
- februari 2018 gezamenlijke adviesaanvraag
- zomer 2018 advies Raad voor Cultuur over stelsel
- zomer 2019 uitgangspuntenbrief periode vanaf 2021.

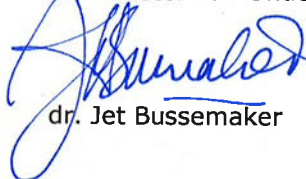
Dit voorjaar zal ik met een uitgewerkte planning komen, waarin een agenda voor overleg met verschillende partijen is opgenomen.

Ik verzoek u dus uw gehele advies in oktober 2017 te presenteren.

De Raad voor Cultuur heeft zich bewezen als een onafhankelijk en deskundig adviseur van regering en Kamer. Ik zie uw advies met vertrouwen tegemoet.

Met vriendelijke groet,

de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

dr. Jet Bussemaker

Samenstelling commissie

Commissie

[Jaap 't Hart](#)
(voorzitter)

Directeur
Koninklijke Haagse
Woningbouwvereniging
1854, voorzitter
POM-commissie
Raad voor Cultuur

[Martin van Bleek](#)

Bouwkundige
gespecialiseerd in
architectuur,
restauratie en
ruimtelijke kwaliteit,
medewerker Gelders
Genootschap

[Yttje Feddes](#)

Partner bureau
Feddes/Olthof
Landschapsarchitecten,
Rijksadviseur voor
het Landschap
(2008 – 2012)

[Arna Mačkić](#)

Architect,
medeoprichter van
Studio LA,
afdelingshoofd
Architectuur
Rietveld Academie

[Hans Renes](#)

Docent/onderzoeker
Historische
Geografie
Universiteit Utrecht,
bijzonder hoogleraar
Erfgoed van Stad en
Land Vrije
Universiteit
Amsterdam

[Ben Verfürden](#)

Partner/directeur bij
Hylkema Erfgoed,
gespecialiseerd in
herbestemming,
herontwikkeling en
restauratie van
historisch
waardevolle
objecten, complexen
en gebieden

[Anja van Zalinge](#)

Stadsarcheoloog
gemeente Haarlem,
bestuurslid Convent
van Gemeentelijk
Archeologen

Bureau Raad voor Cultuur

[Annet Pasveer](#)

Senior
beleidsadviseur

Overzicht gesprekspartners

Dit sectoradvies is mede tot stand gekomen op basis van de informatie die uiteenlopende partijen in de erfgoedsector en daarbuiten ons hebben aangereikt. Dat gebeurde in expertmeetings, georganiseerd in het kader van zowel dit advies als in het kader van het advies 'Brede blik op erfgoed', dat de raad samen met de Rli uitbracht. Wij danken alle gesprekspartners voor hun bereidheid om hun ervaringen en ideeën met ons te delen.

Expertmeeting financiering 22 september 2017

[Roelof Balk](#)
Fondsmanager
Fonds
Cultuurfinanciering
Cultuur+Ondernemen

[Saskia van Dockum](#)
Directeur-
rentmeester
Stichting
Het Utrechts
Landschap

[Marc Kocken](#)
Archeoloog en
erfgoedadviseur
M A R C

[Jemima de
Brauwere](#)
Architect en
eigenaar/beheerder
Landgoed Zuylestein

[Dorien Fröling](#)
Directeur
ADC-Archeo
Projecten

[Barend Jan
Schrieken](#)
Hoofd strategie en
ontwikkeling
Nationaal
Restauratiefonds

[Henk Dijkstra](#)
Adviseur
Monumentenzorg
Prins Bernhard
Cultuurfonds

[Tony Jansen](#)
Hoofd kerkelijk
bureau Grote of Sint
Bavokerk Haarlem

Expertmeeting sociaaleconomische transitie 27 september 2017

[Arno Boon](#)
Directeur BOEi

[Antoinette Le
Coulre](#)
Sectorhoofd Erfgoed
en Ruimte Stichting
Cultureel Erfgoed
Zeeland

[Simon van
Dommelen](#)
Directeur Stichting
Leegstand
Oplossers Amsterdam

[Mickey Bosschert](#)
Directeur Reliplan
Real Estate
International

[Gerben van Dijk](#)
Voorzitter
Herbestemmingsteam

[Radboud Engbersen](#)
Senior projectleider
Platform31

Joep de Roo
Teamlid Linkeroever

Expertmeeting governance en regelgeving 5 oktober 2017

[Anette van Dijk](#)
Adviseur beleid en
strategie
Monumenten en
Archeologie,
Amsterdam

[Hans Jacobs](#)
Medewerker
strategie en
ontwikkeling
Nationaal
Restauratiefonds

[Jeanine Perryck](#)
Hoofd afdeling
kastelen en
fondswervingen
Geldersch
Landschap &
Kasteelen

[Teun van den Ende](#)
Voorzitter platform
VOER en College
van Rijksadviseurs

[Riemer Knoop](#)
Lector erfgoed
Reinwardt Academie

[Philip Rogaar](#)
Hoofd
gebouwenbeheer
Natuurmonumenten

[Henk Hoogeveen](#)
Adviseur erfgoed
gemeente Rheden

[Karel Loeff](#)
Directeur
Erfgoedvereniging
Heemschut

[André van der Zande](#)
Directeur generaal
RIVM

[Arno van den Hurk](#)
Programmamanager
Grote
Erfgoedcomplexen
provincie
Noord-Brabant

[Onno Meerstadt](#)
Directeur
Stadsherstel
Amsterdam

Expertmeeting publiek en identiteit 27 oktober 2017

[Mathis J. Bout](#)
Architect en
oprichter URBMATH

[Hester Dibbits](#)
Lector Reinwardt
Academie en
bijzonder hoogleraar
Erasmus School of
History, Culture and
Communication

[Michiel van Iersel](#)
Urbanist en mede-
oprichter
Non-fiction en
Failed Architecture

[Pepijn van
Houwelingen](#)
Wetenschappelijk
medewerker Sociaal
en Cultureel
Planbureau

[Evert van Ginkel](#)
Directeur TGV
teksten
en presentatie

[Jurriaan de Mol](#)
Directeur Business
Development &
Operations
Nederlands Bureau
voor Toerisme &
Congressen

[Heske ten Cate](#)
Directeur Nest

Literatuur

- Alkemade, F.
De emancipatie van
de periferie
Den Haag, 2016
- Audrerie, D.
Questions sur
le patrimoine
Bordeaux, 2003
- Baalman, D.
Iteretur decoctum,
anno 2013
Voordracht 7
november 2013
- Baarsma, B.
Reken je niet rijk.
Over economische
waardering van
baten
van monumentenzorg
Amsterdam, 2012
- Berndsen, R.C.D.,
Rijken, T. van der,
Gennip, P.P. van,
Boendermaker, C.
Narekenen met
monumenten;
Actualisering
effecten van
investeren
in monumentenzorg
Utrecht, 2010
- Boekmanstichting
Quickscan
Archeologie
en monumenten
2017
- Crimson
Architectural
Historians
Monumenten als
aanjager
voor gebiedsontwikkeling
Rotterdam, 2017
- Dibbits, H.
Uit de bubbel.
Erfgoedprofessionals
in tijden van
toenemende polarisatie
in: Boekman 7
Amsterdam, 2017
- Dommelen, S. van,
Pan, C.J.
Cultureel erfgoed op
waarde geschat.
Economische
waardering,
verevening
en erfgoedbeleid
Den Haag, 2013
- Economisch
Instituut voor de
Bouw
Gespecialiseerde
restauratiebedrijven
in beeld
Amsterdam, 2018
- Economisch
Instituut voor de
Bouw
Verwachtingen
bouwproductie
en werkgelegenheid
Amsterdam, 2016
- Erfgoedinspectie
Verder graven in
depots.
Behoud en
toegankelijkheid in
gemeentelijke
archeologische depots
Den Haag, 2018
- Erfgoedinspectie
Monitor gemeenten
monumenten en
archeologie 2017 – 2018.
Benchmark
Den Haag, 2019
- Gelders
Genootschap
Monumentale
interieurs in
Nederland.
Verborg en
kwetsbaar erfgoed
Arnhem, 2016
- Grijzenhout, F.
(red.)
Erfgoed.
De geschiedenis van
een begrip
Amsterdam, 2007

Hylkema Consultants in opdracht van IPO Ruimte voor erfgoed. Adviezen voor de inzet van provincies voor het gebouwde en landschappelijke erfgoed Den Haag, 2017	Koster, Hans R.A., Rouwendal, J. Historic Amenities and Housing Externalities. Evidence from The Netherlands Amsterdam/Rotterdam, 2015	Netwerk Erfgoed & Ruimte (Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., Rouwendal, J.) Karakterschetsen. Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte Amersfoort, 2013
Hylkema Erfgoed in opdracht van IPO Ruimte voor erfgoed. De provincies als schakel tussen erfgoed, ruimte en economie Den Haag, 2017	Gerard, M., Woerkens, C. van Atlas voor Gemeenten 2018 Nijmegen, 2018	Netwerk Erfgoed & Ruimte (Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., Rouwendal, J.) Oude sporen in een nieuwe eeuw. De uitdaging na Belvedere Amersfoort, 2013
ICOMOS Delhi Declaration on Heritage and Democracy Delhi, 2017	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Kabinetsperspectief NOVI Den Haag, 2018	Observatoire de la Fondation de France & CERPhi An overview of philanthropy in Europe 2015
Janssen, J., Luiten, E., Renes, H., Rouwendal, J. Heritage as sector, factor and vector. Conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning European Planning Studies, 2017	Ministerie van Infrastructuur en Milieu De opgaven voor de Nationale Omgevingsvisie Den Haag, 2017	Provincie Noord- Holland Handboek Crowdfunding & Erfgoed. Van eenmalige actie naar duurzame interactie met de crowd Haarlem, 2017
Knoop, R., Schwarz, M. (red.) Straatwaarden. In het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken Amsterdam, 2017	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Erfgoed telt. De betekenis van erfgoed voor de samenleving Den Haag, 2018	
	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Kiezen voor Karakter. Visie erfgoed en ruimte Den Haag 2011	

<p>Raad voor Cultuur, Raad voor de leefomgeving en infrastructuur Brede blik op erfgoed. Over de wisselwerking tussen erfgoed en transities in de leefomgeving Den Haag, 2017</p>	<p>Raad voor de leefomgeving en infrastructuur Verbindend landschap Den Haag, 2016</p>	<p>Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Wat is de rol van de RCE in de archeologie in 2030? Amersfoort, 2017</p>
<p>Raad voor Cultuur Van statisch naar dynamisch. Advies professionalisering monumentenbehoud Den Haag, 2015</p>	<p>Raad voor de leefomgeving en infrastructuur Vrijkomend rijksvastgoed. Over maatschappelijke doelen en geld Den Haag, 2014</p>	<p>Sociaal en Cultureel Planbureau (Broek, A. van den, Yvette Gieles, Y.) Het culturele leven. 10 culturele domeinen bezien vanuit 14 kernthema's Den Haag, 2018</p>
<p>Raad voor Cultuur De Cultuurverkenning. Ontwikkelingen en trends in het culturele leven in Nederland Den Haag, 2014</p>	<p>Right Marktonderzoek in opdracht van Nationaal Restauratiefonds Onderzoek onder monumenteneigenaren 2017 2018</p>	<p>Sociaal en Cultureel Planbureau (Broek, A. van den, Houwelingen, P. van) Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening Den Haag, 2015</p>
<p>Raad voor Cultuur Het tekort van het teveel. Over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed Den Haag, 2005</p>	<p>Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie Amersfoort, 2017</p>	<p>Sociaal en Cultureel Planbureau, (Steenbekkers, A., Broek, A. van den) Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid Den Haag, 2014</p>
<p>Raad voor de leefomgeving en infrastructuur Nationale Omgevingsvisie Lakmoesproef voor het omgevingsbeleid Den Haag, 2018</p>	<p>Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Theoretisch kader Interieuresembles Amersfoort, 2018</p>	<p>Witteveen + Bos Historische buitenplaatsen en landgoederen In stand houden loont! Deventer, 2012</p>

Colofon

‘Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit’
is een uitgave van de Raad voor Cultuur.

Leden

Marijke van Hees voorzitter
Brigitte Bloksma
Lennart Booij
Özkan Gölpinar
Erwin van Lambaart
Cees Langeveld
Thomas Steffens
Liesbet van Zoonen
Jakob van der Waarden directeur

Raad voor Cultuur

Prins Willem Alexanderhof 20
2595 BE Den Haag
070 – 3106686
‘info@cultuur.nl’
‘www.cultuur.nl’

Ontwerp

‘High Rise’

Alle adviezen van de raad zijn ook te vinden op ‘cultuur.nl’.
Wilt u op de hoogte blijven van de activiteiten van de raad?
Dan kunt u zich aanmelden voor de ‘nieuwsbrief’.
Volg ons ook op ‘Twitter’.

Het is toegestaan (delen van) de inhoud van het advies
te citeren of te verspreiden, mits daarbij de Raad voor Cultuur
en het advies als bronnen worden vermeld.

Aan de adviezen kunnen geen rechten worden ontleend.

© Raad voor Cultuur, maart 2019

De Raad voor Cultuur is het wettelijke adviesorgaan van de regering en het parlement op het terrein van kunst, cultuur en media.

De raad is onafhankelijk en adviseert, gevraagd en ongevraagd, over actuele beleidskwesties en subsidieaanvragen.

**RAAD
VOOR
CULTUUR**